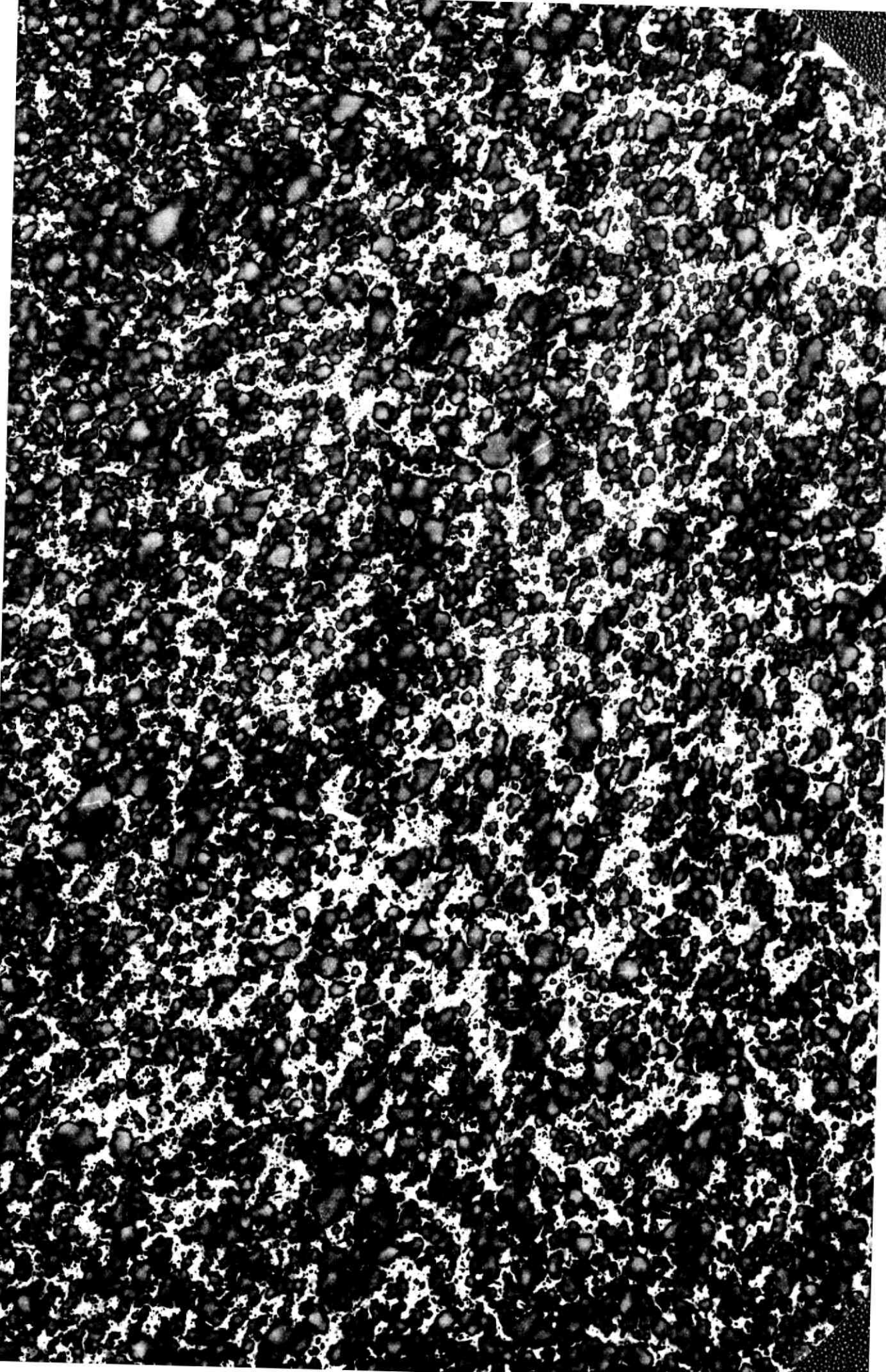

Biblia pauperum

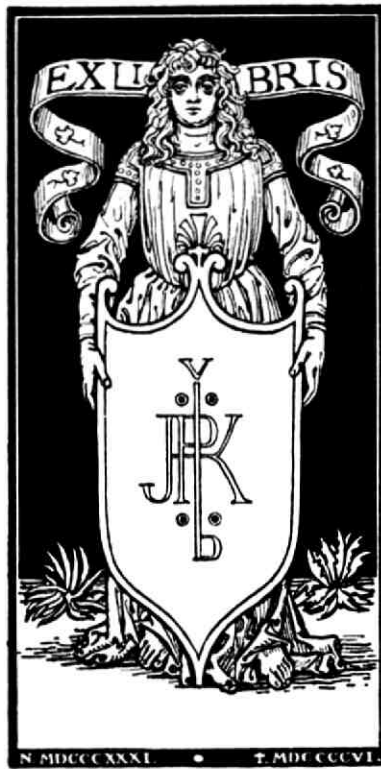
<https://hdl.handle.net/1874/233850>

mm 10317

Kast 226

Pl. B N°.12

D'AVINIS

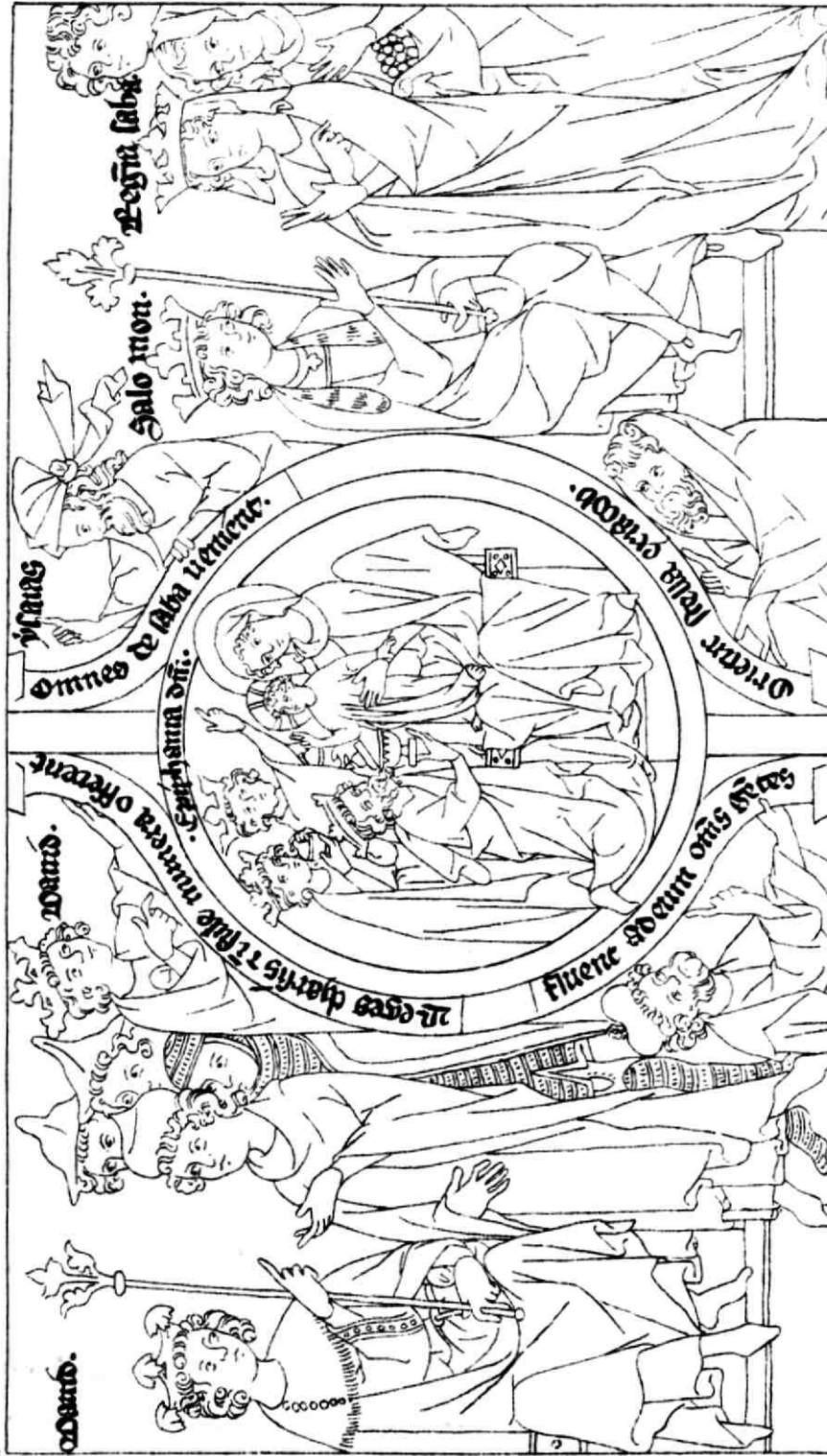
226.15.12

BIBLIA PAUPERUM.

Ieder weet hoe men vooral in de laatste der zoogenaamde middel-eeuwen, toen de poëzie der kunst zich nergens waar zij vat vond onbetuigd kon laten, er op uit was om de meest geliefkoosde boeken, devotie-, kerk- en koorboeken, te illustreeren of, gelijk men het noemde, te „verluchten” door pen en penseel. Inzonderheid randen en beginletters (*apices*) werden bedacht met sierlijke teekeningen en prachtige kleuren. Ten minste arabesken van allerlei natuurlijk of phantastisch streep-, rank- en bloemwerk — „floratura” zeide men — werden aangebracht en ook vaak „imagines”, d. i. beeldwerk van insecten, vogels, viervoetige dieren, gedrochten, menschen, engelen, hetzij afzonderlijk, hetzij tot tafereelen gegroepeerd. Weinigen gewis onzer lezers die niet meermalen hetzij in 't Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht hetzij elders voortreffelijke proeven dier oude kunstvljt mochten zien en bewonderen.

Werkplaats was meestal de stille kloostercel. Hoe ijverig o. a. de Vereeniging van Windesheim aan het verluchten deed, bericht ons Joannes

Busschius en werd onlangs door Dr. Acquoy¹ opzettelijk getoond. Thomas van Kempen heeft het niet geheel kunnen laten in sierlijk door hem zelve geschreven exemplaren zijner werken², o. a. der *Navolging*, welke de Bourgondische bibliotheek te Brussel bezit; zijn broeder Johannes en Willem Vornken hielden zich vlijtig er mede onledig gedurende hun prioraat op den St. Agnietenberg. Een uitstekend „verluchter” of, gelijk men ook zeide, „illuminist” had Windesheim zelf in broeder Hendrik Mande³, die zich dertig jaren er aan wijdde. Waarschijnlijk vormde deze daar leerlingen, door wie het bedrijf werd bestendigd en verbreid. Nog in 1521 werd een eerste meester, Andreas Diepenheim⁴, uit het klooster te Albergen naar het moederklooster geroepen om er de jongeren te onderrichten in het verluchten. Ook de Duitsche orde moet onder hare leden geteld hebben die het uitstekend verstonden: getuige een missaal van 1415 in een harer huizen hier te lande door broeder Johannes van Malburgh geschreven, thans eigendom der „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis” te dezer stede. Bijzonder het beeldwerk in de beginletters is daar zoo keurig geteekend en heerlijk gekleurd, dat de gelijktijdige Hendrik van Mande het vaderschap er van gaarne aanvaard zou hebben en de tegenwoordige artisten er gerust modellen naar kunnen nemen. Een bewijs dat andere klooster-vereeningen niet ten achter bleven levert het groote getal van geïllustreerde devotieboeken, die men nog schier allerwege vindt. De Koninklijke Bibliotheek te 's Hage vooral heeft eene Europeesche vermaardheid om den aanzienlijken schat harer schoone en belangrijke exemplaren, voor verreweg het grootste gedeelte binnen 's lands bijeengegaard.

¹ *Het klooster te Windesheim en zijn invloed.* (Utrecht 1876) D. I. Bl. 219 vlg.

² Blijkens een paar mij welwillend afgestane photographische reproductiën prijken de groot geteekende beginletters der kapitels met aardige arabesken.

³ Van hem schrijft Busschius: „Erat enim bonus et bene expeditus librorum nostrorum illuminator, ac per annos triginta magnarum litterarum Missalium, Bibliae et librorum cantualium optimus pictor et paginator.” *Chron. Wind.* Bl. 454.

⁴ Zijn prior zelf schrijft in het door hem gehouden dagboek — *Registrum Johannis de Lochem, prioris monasterii in Albergen*, uitgegeven door de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis: — „Hic frater Andreas illuminator egregius, qui optime apices cum ymaginibus et floratura pulchra formare noverat, jussus fuit a priore superiore venire in Wyndesem ad instruendos ibidem juvenes in arte illuminatoria.

mf. c

mf. c

Dies nota ist gentes & imgiapientes
 An lisset indeme andern buche der
 nege daz abner syn puerste dor uttersch
 Aft sanso quam zu damb in ihrusale
 daz her zu ym weter brichte das volke
 male von ir' daz do noch volgete dem
 hinc salo. **D**az ledutet dy zu
 kumst der kunge dy do
 xpm eren mitgerent opp
 vñ ansetten. **sonl.**

Quia a
 corahit au
 um thug nur
 ro hant.

Dies typice geme notat ad xpm venete.
 An lisset indem dritten buche der
 nege daz dy kunge wu laba quam
 zu bumb salomon mit grozer gabe en
 zu etue dy waz evu heidennne. **D**az
 ledutet dy heidenschen kunge dy do
 quomen mit erem opper von
 verren landen zu xpm zu e
 ren als emen kerren vñ zu
 auetere als emen god.

Semine feandas matris facit hostia mudas
An lisset in der awen daz dy vionve
 irer sebr n huer solde losen an erme kunge
 gange zu ure remegunge mit oym sch
 fe dy do nich were adir uutzwen tu ten
 dy armen. **D**az volbrochte dy edele vñ
 dy reine maria maria. alleme sy keme
 remegunge incht ledurste

Emmilde
 tetat imgo
 ms legis ha
 tetat

Templo tepe notat oblasi pu erite
An lisset indem ersten buche der
 kunge. Du Anna di muter samuels u
 bmb samu elem entwente da opure
 spiz hely dem puster zu sylo m daz ta
 ternahil gotis. **D**az oppur bedutet daz
 oppur xpm daz maria oppur zu kint
 ihu xpm indy arm daz pusters sy me
 omis in den tempu zu ihru salent.

Behalve zulke boeken echter waarin de prenten slechts dienden tot opluistering of hoogstens mede tot veraanschouwelijking van den tekst, ontmoeten wij er ook die enkel of althans hoofdzakelijk bestonden uit prenten; waarin deze eigenlijk den tekst vormden en de bijgevoegde woorden alleen tot vertolking waren bestemd. Zij mogen met den naam van *godsdiensstige prentenboeken* worden bestempeld. Verre de meeste hebben tot inhoud een aantal samenstellen van tafereelen die bijeenbehooren, en wel derwijze dat één hoofdtafereel de overige beheerscht en het middelpunt er van uitmaakt. Dat hoofdtafereel is doorgaans eene meest verledene, soms toekomstige gebeurtenis des Nieuwen Verbonds, de andere zijn voorspellingen, voorbeduidende gebeurtenissen, zinnebeelden, meestal aan het Oude Verbond, somwijlen aan de ongewijde historie of ook wel aan de natuur ontleend. Men pleegt ze *typologische prentenboeken* te noemen

Zeer geliefd en verbreid was er een o. a., waarvan het oudste tot dusverre bekende handschrift, uit de eerste helft der veertiende eeuw, in het sticht Krebsmunster werd gevonden, en dat in der tijd, volgens sommigen, het eerste drukwerk met beweegbare letters van onzen Laurens Coster is geweest. Het voerde ten titel *Speculum humanae Salvationis* of *Spiegel onser behoudnisse*. Men zag er in volgorde voorgesteld of afgebeeld eerst op 12 bladen folio de voornaamste deugden en ondeugden, het tijdsverloop van Eva's schepping tot en met den zondvloed, Maria beloofd aan moeder Anna en haar leven tot zij met Josef werd verloofd; vervolgens op 35 bladen even zooveel tafereelen uit het Nieuwe Verbond, beginnende met Christus' geboorte en eindigende met het laatste oordeel. Elk tafereel is vergezeld van drie typen en opgehelderd door bijschriften in Duitsch proza en Latijnsche rijmverzen. Zijn de typen meestendeels genomen uit het Oude Testament, somtijds moeten als zoodanig dienst doen parabellen uit het Nieuwe, de goede Herder en de wijnstok, b. v. of voorstellingen uit de Openbaring van Joannes en zelf uit de mystische natuurlijke historie gegrepen.

Van nog veel grooter omvang, doch gewis veel minder verbreid en gelezen was een werk door Ulricus, abt van het klooster Liliënfeld, in het midden der veertiende eeuw vervaardigd, dat geen drukker heeft gevonden:

Legit' in 2° lib^o Regū 3° cā
 q' Abner p'iceps mil' sa
 ul veit ad dauid i hrlm
 ut ad eū rducat totum
 pplm isrl qui tūc seq' lat'
 domū saul & figurabat
 aduetū magoz ad xp̄m qui
 cū multo munerib⁹ xp̄m
 adorabant

David

psalm. 138.

Legitur in 3° hb^o regū 1° cā
 q' regia Saba audita fama
 Salomonis veit in iherlm
 cū magis munerib⁹ eū ad-
 rāo q' regina gent liberat
 e' d' bñ figurabat gētes q'
 dum de lōg' q' mūib⁹ veni-
 ebāt adorare

Reges tharhis & isule mna' offent. Et adorabūt vestigia pedū tuor

v9 Plebs notat h' gentes
 cristo iug' cupientes

v9 hec typate gēte : notat
 ad cristū venientem

v9 Pluer ad eū o's gentes
 & ibat ppli multi.

Balaam & m. & dicit stella ex iacob
 & gurg' vga de rad'

v9 Cristus adoratur auct' thys mirra locat'

Summa caritatis. Hierin werd op 300 folio bladen afgebeeld geheel het kerkelijk jaar met alle hoogtijden en feesten van het toenmalig missaal en brevier. Hier was de gansche oogst dien dertien christelijke eeuwen op het gebied van symboliek en typologie hadden samengegaard door kundige handen beste gegeven. Ter rechterzijde van het opengeslagen handschrift staat de beeldenrij, ter linker de verklaring. Bovenaan telkens de gepaste voorstelling uit het Evangelie, omgeven door vier profeten ter halver lijve met hunne spreukstrooken, daaronder twee voorstellingen uit het Oude Verbond, en weder daarbeneden twee, gelijk de schrijver zegt, aan de natuur ontleend. Eene grootsche onderneming maar die klaarblijkelijk mislukken moest. Driehonderd gepaste tafereelen uit het Evangelie en de levens der Heiligen te vinden, ging nog aan: maar die behoorlijk te willen vertolken door 600 tafereelen uit het Oude Testament, 600 zinnebeelden uit de natuurlijke historie, 1200 teksten van profeten, dit moest de man beschouwd hebben als een onbegonnen werk. Weinig zeggende algemeenheden, vervelende herhalingen, vergezochte, kwalijk of onmogelijk hervindbare punten van vergelijking konden niet uitblijven. Het moest noodwendig uitloopen op een wansmakelijk spel van ijdel vernuft, al waren de tafereelen en zinnebeelden ook nog zoo verdienstelijk ontworpen en geteekend.

Wel het oudste en stellig het vermaardste zoowel als merkwaardigste aller oude prentenboeken is dat bekend staat onder den naam van *Biblia pauperum*. Geen dat eeuwen lang zoo algemeen geliefd was, zich zoo vermenigvuldigde, zoo telkens weder gewijzigd en verjeugdigd te voorschijn kwam; geen dat ons in zoo vele exemplaren is bewaard gebleven, waarvan nog telkens zoo vele worden opgedolven. Alle deze exemplaren verschillen onderling in een of meer opzichten, maar alle vertoonen ook naar inhoud en aanleg zulk een treffende overeenkomst dat ze kennelijk uit eene zelfde bron gevloeid moeten zijn. Zij geven allen een „spiegel onser behoudnisse”, slechts op eenigszins andere wijze dan bovengemeld boek, dat dien titel op het voorhoofd draagt. Zij teekenen allen, met de moeder des Heeren aanvangende, iets meer of iets minder uitvoerig de geschiedenis des Heeren in het Nieuwe Verbond. Zij plaatsen die allen in het licht van het Oude, of

EPIPHANIA DOMINI.

Et procidentes adoraverunt eum. Math. 2, 11.

liever, doen ze uitkomen door ze met de schaduw van het Oude te omringen, laten Wet en Profeten getuigen voor het Evangelie. Zij toonen allen een evangelisch tafereel voorspeld door vier profeten en door twee typische tafereelen voorbeduid. Profeten en typen zijn bij allen schier onveranderlijk dezelfde en uit de H. Schrift geput; slechts de latere, meer uitgebreide hebben zich veroorloofd enkele voorbeduidingen of liever voorbeelden te borgen van de ongewijde historie. Natuur en dierenwereld komen nimmer in aanmerking; letterschrift bevat een der exemplaren uiterst luttel: alleen zeer korte aanduiding van het hoofdfeit, de namen en korte spreuken der profeten, de namen van personen die in de typen optreden. Andere exemplaren hebben nog boven of onder de typen een Latijnsch rijmvers dat den inhoud er van aangeeft, benevens eenige hetzij Latijnsche, hetzij Duitsche, hetzij Dietsche regels, waardoor het verband tusschen type en antitype wordt verklaard. Het evangelisch tafereel staat altijd in 't midden; daarnevens of daarboven en daaronder ziet men de profeten, terzijde of daaronder de typische voorstellingen geplaatst. De oudere exemplaren tellen 34 aldus samengestelde prenten, doelende misschien onzes inziens op de 33 jaren en eenige maanden — een begonnen jaar — door onzen Heer op aarde beleefd: in zeer enkele, onvolledige, vindt men er minder; de latere zijn tot 40 of 50 prenten uitgebreid, al weder ronde en in zekeren zin gewijde getallen.

Eene studie aan deze belangwekkende producten van middeleeuwsche kunst en litteratuur besteed zal onzen lezers, durf ik hopen, niet onwelkom zijn en kan, geloof ik, eenig nut stichten. Zij zal in twee deelen zijn gesplitst. Ten eerste zullen de tot dusverre bekend geworden exemplaren van armenbijbels, hetzij handschriften, hetzij oude gedrukte uitgaven, dienen te worden opgenoemd, beschreven, vergeleken, gewaardeerd; vervolgens zal over den oorsprong, de bestemming, den naam, het gebruik der armenbijbels moeten worden gehandeld.

I

Van de manuscripten sta voorop het exemplaar dat het eerst door den druk werd medegedeeld — van het klooster St. Floriaan in het aarts-hertogdom Oostenrijk ob der Enns. Het werd in 1863 door C. Comesina ter keizerlijke drukkerij te Weenen uitgegeven en een der uitstekendste kenners op het gebied der christelijke iconographie, Dr. G. Heider, schroomt niet in de door hem geschreven voorrede of inleiding er van te zeggen: „Diese Handschrift zeigt uns die zeichnende Kunst des Mittelalters auf einem „Höhenpunkt angelangt, den sie weder früher einnahm, noch auch später „kaum wieder zu erringen vermochte. Es spricht aus den Gestalten eine „Zartheit und Feinheit der Empfindung, die uns an die schönsten Gedichte „des XII und XIII Jahrhunderts mahnen, dabei gewinnt die Darstellung in „wenigen aber bestimmten Zügen einen völlig plastischen Charakter. Wir „haben es hier mit einer der schönsten Blüthen der Kunst zu thun, und die „wenigen Blätter dieser Handschrift — er sind deren nur acht — müssen „den bedeutendsten Werken christlicher Kunst an die Seite gesetzt werden.“ Men beschouwe de achter gereproduceerde plaat I en men zal, geloof ik, instemmen met dien lof. Welk allerkeurigst groepje die aanbidding der Drie Koningen! Hoe los, hoe vol van leven en beweging, hoe bevallig, hoe fijn, hoe werkelijk teeder! Hoe edel zijn die gestalten, die houding, die schikking en plooiing der gewaden! De koning boven wijst naar de ster, waarvoor geen ruimte was. Welke losheid en zwier, welke flinkheid, welke verscheidenheid ook in figuur, gebaar en costuum dier ter halver lijve geteekende profeten, houders van het medaillon! Welke waardigheid en adel in de gestalten der zijtafereelen, blijkbaar aangelegd niet om op zich zelve staande groepen maar om ééne groote groep te vormen met het hoofdafereel! Gewis, de nederhangende rechterhand van Abner tegenover David en David's rechterarm zijn niet gelukkig uitgevallen, gelijk men dan ook in de overige platen wel eens iets vindt dat misteekend, onbeholpen, stijf moet heeten. Maar dat

zijn weinig beduidende gebreken tegenover zooveel schoons. Het zijn leemten in de uitvoering van bijzonderheden die luttel schaden aan den indruk van het geheel. Leemten waarover schilders en beeldhouwers van beroep zich destijds niet al te zeer het hoofd braken; waarover men den teekenaar van dit handschrift die slechts calligraaf was het allerminste mag hard vallen.

Dr. Heider laat dezen armenbijbel uit het begin der veertiende eeuw dagteekenen. Historische bescheiden voor zijn gevoelen worden door hem niet bijgebracht, maar op dien tijd wijst denkkelijk volgens hem de inhoud van het handschrift zelf, die eensdeels nog niet geheel vrij is van Romaansche eigenaardigheden en anderdeels van den laat-Gothischen trant zeer kenlijk verschilt. Inderdaad, de cirkel met zijne boven en beneden omgebogen strooken, die het middentaferaal omvat, is nog geheel Romaansch, de groepeeringswijze der figuren zweemt naar Romaansche wijze, en zelfs in enkele bijzonderheden der teekening, de oogen, b. v. vindt men die eenigszins terug. Dat onze schoonschrijver daarentegen overigens in zijn teekentrant even verre af is van den Romaanschen, gelijk die nog omstreeks het midden der dertiende eeuw althans in Duitschland en Frankrijk werd geoefend, als van den Gothischen, gelijk men dien bij Stephan Lochner en de van Eycks waarneemt, moet evenzoo worden toegestemd. Bij hem niet meer de aan Byzantijnsche modellen herinnerende spichtige, magere, stijve gestalten; bij hem nog niet de overslanke en weke, maar in den regel behoorlijk uitgewassene, somtijds ietwat korte, altijd krachtige, lenige „geschwungene.” Bij hem niet meer de lange, dikwijls oude, stroeve, nog niet de eenigszins langwerpige ovale gezichten, maar als het er slechts even door kan, jeugdige en frissche, altijd rondachtig ovale en neiging toonende tot een glimlach. Bij hem niet meer de menigvuldige, fijne, ondiepe, vaak evenwijdige of convergeerende plooiën van het linnen, die de omtrekken der lichaamsdeelen laten doorschijnen, nog niet de overvloedige, overbreede, gekunstelde, geknikte, die aan fluweel doen denken, maar flinke en ronde, ofschoon vast berekende, als van wollen stof. Hij volgt over 't algemeen de antieke costumes; waar hij vaderlandsche bezigt zijn het die gedragen werden tot aan het midden der veertiende eeuw. Geen hoeden als de mannen, geen kleeden en kapsels als de vrouwen, geen

wapenrusting, wapens en schilden als ridders en soldaten later vertoonen. Men ziet b. v. wel het oudere pantserhemd, maar nog geen geslagen ijzer; de strook om voorhoofd, wang en kin, maar kapsels, vlechten, huiken niet. Van achtergrond en voorgrond nog geen spoor; wordt enkele malen een boom, een dier of ander bijwerk aangebracht, het is wijl zulks te pas komt in het geteekende verhaal.

Toch heeft den heer Heider de zucht om ons handschrift interessant te maken, geloof ik, eene part gespeeld toen hij het zoo vroeg dagteekende. Hoe meer plastisch eene kunst was des te hooger stond zij in die tijden, des te levendiger belangstelling wekte zij, des te sneller schreed zij vooruit. In de bouwkunst ontwikkelde zich de nieuwe Gothische stijl het eerst tot volle rijpheid, in de haar het naast verwante en het meest haar dienende beeldhouwkunst vervolgens, in de verder afliggende, minst plastische schilder- en teekenkunst het laatst. Men bouwde reeds geruimen tijd zuiver Gothische dommen en kerken, toen er nog werd gebeeldhouwd in Romaanschen trant. Men hieuw reeds eenigen tijd geheel Gothische beelden, toen stift en penseel nog werkten naar Romaansche wijs. Wanneer wij dit in 't oog houden, moeten wij, mijns crachtens, tot de gevolgtrekking komen, dat ons handschrift bezwaarlijk vroeger dan in de laatste helft der veertiende eeuw kan zijn vervaardigd. Wij zien er namelijk — getuige de achter gereproduceerde plaat I — echt Gothische beelden afgeteekend; beelden met dat losse, zwierige, bewogene in de houding en met dat volle, diepe, vastberekende, constructieve in de gewaadsplooien, waardoor de volkomen ontwikkelde Gothische beeldhouwstijl, vooral de Deutsche, zich kenmerkt. Zulke beelden moesten reeds een tijd lang hebben bestaan toen onze calligraaf ze teekende. En nu, wanneer ontmoet men die het eerst? Zekerlijk niet lang vóór het jaartal 1350. Tot de allereerste in Duitschland behooren de heerlijke en te recht beroemde beelden van den Heer en zijne H. Moeder en de twaalf Apostelen aan de 14 pijlers van het koor des Keulschen doms. Zij werden misschien iets vroeger begonnen, voltooid eerst na het jaar dat ik zoeven heb genoemd. Op de beeldhouwers volgden toen waarschijnlijk de schilders en na dezen kwamen eindelijk de calligrafen.

Genoeg echter over den ouderdom dezes armenbijbels, wiens inhoud onder het opzicht van kunstvorm en kunstgehalte uitvoeriger mocht worden beschreven, wijl hij onder dat opzicht eerstelijk alle andere armenbijbels overtreft. Hij gaat ook als product van kerkelijke litteratuur de meeste andere te boven. Hij geeft een behoorlijk afgerond geheel: de levensgeschiedenis des Heeren naar de Evangelien, met voorbijgang der toekomstige laatste dingen, welke in vele andere armenbijbels mede worden voorgesteld. Zoo een der tafereelen — het vallen der afgodsbeelden bij de komst van het kind Jesus in Egypte — door de evangelisten ook al niet gewaarborgd is, de legende vermeldde dat als werkelijkheid, en de waarheid lijdt geen twijfel: de komst van Christus in de heidensche wereld is de val der afgoderij geweest. Het allerlaatste tafereel — het zalig afsterven der H. Maagd te midden der apostelen — is er bijgevoegd ten besluite: de Moeder behoorde bij den Zoon en ook aan hare geschiedenis mocht het einde niet ontbreken. De profetische teksten en de typen, waardoor men de evangelische gebeurtenissen ziet voorspeld en voorbeduid of toegelicht ten minste, hebben als verzameling eene blijvende waarde en vormen een schat van kerkelijke eruditie. Geen dier teksten en typen — men kan er wel gerust op zijn — bedacht de auteur van het handschrift; zij werden allen door hem uit echte, vertrouwbare, gezaghebbende of althans eerbiedwaardige bronnen geput. Vele er van gebruikten de Heer zelf of zijne apostelen in het Nieuwe Testament; bijkans alle overige hebben de beneden meer te noemen Laib en Schwarz òf bij de Vaders, òf bij beroemde kerkelijke schrijvers òf in het kerkelijk officie aangewezen en buiten twijfel zijn allen zonder uitzondering daar te vinden. Twee typen heeft de schrijver geregeld naast elkander geplaatst doch teksten van profeten enkele malen achterwege gelaten. Waarschijnlijk vond hij deze niet zoo spoedig en vergat hij later het verzuimde in te halen.

Het is wel wat omslachtig, maar zal, geloof ik, de moeite loonen, wanneer ik den inhoud van alle platen dezes armenbijbels zakelijk hier mededeel. Men zal daardoor een overzicht erlangen van het belangwekkend werk. Men zal er stichting en onderrichting uit kunnen scheppen in de binnenkamer, bij den katechismus, op den kansel. Men zal er inspiratiën in kunnen vinden

waar de beeldende kunst moet worden ter hulp geroepen tot echt kerkelijke versiering. Jammer slechts dat de korthed en beknoptheid welke ik zal moeten in acht nemen de aanschouwelijkheid gewis zullen schaden.

I.

Hoofdtafereel. De engel staande, brengt (met eene oningevulde spreukstrook) de groote boodschap aan de eveneens staande H. Maagd, die verwonderd luistert en toestemt; eene duif met den nimbus komt half uit de wolken te voorschijn: achter Maria eene struik met bloemen, waaronder viooltjes; anders geen bijwerk.

Zijtafereelen. Eene vrouw in de kruin van een boom gezeten zet den voet op den kop eener slang die zich om den stam heeft geslingerd. Gedeon ziet op naar een engel die uit de wolken tot hem spreekt; aan zijne voeten vertoont zich het miraculeuze vlies.

Profeten. Isaias, die zegt: „Zie, de Maagd zal ontvangen en baren” (VII, 14). David: „Hij zal nederdalen als regen op een veld” (Ps. LXXI: 6). Ezechiël: „De deur zal gesloten zijn en niet geopend worden” (XLIV: 2). Jeremias: „Iets nieuws zal de Heer op aarde doen” (XXXI: 22).

II.

Maria zit op een rustbed met haar pas geboren, geheel gekleed Kind, dat zij streelt, in den schoot; Josef, op zijn stok leunend zit er tegenover, de oogen op Kind en Moeder geslagen; tusschen hem en Maria ziet men gedeeltelijk de krib, waarboven de koppen van een os die toestaart en een ezel die eet.

In de kruin van een boom zit een goddelijk Persoon tot Moses zeggende: „Ontbind de schoeisels uwer voeten;” daar beneden Moses met dat ontbinden bezig. Aaron, achter wien twee levieten, zwaait het wierooksvat voor het altaar met de linkerhand en houdt in de rechter de roede met bladeren en bloemen.

Isaias IX: 6; Daniel II: 45; Micheas V: 2; Habacuc (volgens eene oude vertaling): „Te midden van twee dieren zult gij gekend worden.”

III.

Het goddelijk Kind staat op de rechterknie der zittende Moeder; tegenover de drie koningen met hunne geschenken in vazen; een hunner knielt; een ander wijst naar boven.

Abner en gevolg huldigen te Hebron koning David die op een troon zit en den scepter omhoog houdt. De koningin van Saba op gelijke wijze voor Salomon.

Balaam, Num. XXIV: 17; David, Ps. LXXI: 10; Isaias II: 2 en LX: 6.

IV.

De oude Simeon neemt boven een altaar het Goddelijk Kind aan uit de armen van Maria, die eene gezellin achter zich heeft.

Twee joodsche moeders geven hare eerstgeboren zonen voor het altaar aan den priester.

Anna geeft met eene oningevulde spreukstrook haren Samuel aldus over aan den hooge priester Heli.

David, Ps. X : 5, Sophonias III : 15, Zacharias II : 10, Malachias III : 1.

V.

Maria, haar goddelijk Kind aan den boezem drukkende, zit op een muilezel, voorafgegaan door Josef die op den linkerschouder een zakje aan een stok draagt en gevolgd door eene vrouw, denkkelijk vriendin of bloedverwante (moeder Anna?) die hun uitgeleide doet.

Voor Rebekka met eene oningevulde spreukstrook staat Jakob vluchtende : achter haar Esau, dreigende met eene knods. Saul's trawanten bij het huis van David, terwijl deze heimelijk uit een venster wordt nedergelaten.

David, Ps. LIV : 8, Isaias XIX : 1, Jeremias XII : 7, Oseas V : 6.

VI.

Maria is op een voetstuk gezeten; het Goddelijk Kind staat op hare linker-knie; daarnaast ziet men een gedrocht dat hals over kop van boven valt.

Aaron zit in eenen stoel; nevens hem staat op eene hooge staak het gouden kalf, vóór hem Moses met gevolg die hem terecht wijst. Een Philistijnsche vorst met twee gezellen ziet Dagon in stukken vallen voor de ark.

Oseas X : 2. Nahum I : 14. Sophonias II : 11, Zacharias XIII : 2.

VII.

Eene moeder scheurt zich het kleed op de borsten open, terwijl een soldaat haar kindje doorsteekt; achter haar zit eene andere neêrgedoken en drukt haar kindje aan haar aangezicht; achter deze staat eene derde te jammeren.

Doeg houdt onder de oogen en op last van Sati Joodsche priesters neer.

Een ander krijgsman sabelt eveneens onder de oogen en op bevel van Athalia de kinderen van Ochozias neder; achter hem staat Josaba die den heimelijk geredden Josias in hare armen klemt.

Aan David worden in den mond gelegd de woorden: „Wreek Heer, het bloed uwer heiligen.” Salomon, Spreuken XXVIII : 15. Jeremias III : 21. Oseas VIII : 4.

VIII.

Maria met het Kind in de armen rijdt op een andersom dan Pl. V gewenden muilezel, terwijl Josef voorgaat; achter den ezel eene struik.

Een engel half uit de lucht hangende verzekert koning David dat hij gerust

naar Hebron kan optrekken. Jakob trekt met zijn huisgezin en zijne have van slaven en dieren Esau te gemoet.

David, Ps. CV : 4. Oseas XI : 1. Dezelfde XI : 7. Zacharias I : 16.

IX.

Jesus wordt gedoopt door Johannes die aan zijne rechterzijde staat; ter linker zijde een ander heilige met eene doek.

Half weggedoken achter den golfmuur der roode zee staan Mozes en verdere kinderen Israëls; in de golven ligt Pharao benevens soldaten en strijdagens. Twee Israëlieten komen terug uit het verspiete land Kanaän, aan een stok op hunne schouders een kolossale druiventros dragende, die door een derden, in 't midden ter zijde, wordt vastgehouden.

David: Ps. LXVII : 27. Isatas XII : 3. Twee andere profeten geteekend zonder namen en spreukstrooken.

X.

Jesus weêrstaat den duivel die Hem in bok-menschelijke gedaante bekoort; beneden ziet men drie steenen op den grond.

Jakob zit met een schotel linzen in de hand en twee vlammeende vuurpotten naast zich; Esau staat vóór hem en koopt het linzenmaal ten koste van zijn erfrecht. Adam en Eva elk aan eene zijde van den verboden boom met een appel aan den mond; om den boom de slang gekronkeld wier menschelijk gezicht naar Eva is gewend.

Job XVI : 10. David Ps. XXXIV : 16. Salomon XXV : 21. Isatas XXIX : 16.

XI.

De Heer met opgeheven rechterhand en in de linker een gesloten boek dragende staat tusschen Moses en Elias, iets hooger dan deze, die beide handen, als biddende of aanbiddende, omhoog houden; onder Jesus voeten ligt een apostel op zijn aangezicht ter aarde.

Abraham vóór de drie engelen gekniel. Nabuchodonosor met gevolg ziet de drie jongelingen ongedeerd in de vlammen.

David XLIV : 3. Isatas LV : 1. Habacuc III : 4. Malachias IV : 2.

XII.

De Heer zit aan het eind eener tafel, waarop een hooge schaal met visch, een beker met wijn, het daarvan afgenomen deksel en een brood; aan de achterzijde der tafel een farizeër en zijne vrouw; Magdalena, ter aarde liggende, droogt Jesus' voeten af met hare haarvlechten.

Vóór den op zijnen troon gezeten David staat Nathan, die met oningevulde spreukstrook hem verkondigt dat God zijne zonde heeft vergeven.

Vóór Moses ligt zijne zuster Maria op de knieën; achter haar staat Aäron vergiffenis voor haar afsmeekend.

David L: 19. Micheas VII: 18. Zacharias I: 3. De derde, niet genoemd, zegt niets.

XIII.

De Heer neemt Lazarus, die slechts het eene been nog half in 't graf heeft, bij de hand; achter staat iemand die weenende de handen voor het aangezicht houdt.

Elias geeft aan de weenende moeder haar opgewekt kind terug. Eliseus bukt zich over het in zijne armen gesloten kind der Sunamietsche die er bij staat.

David en drie andere profeten ongenoemd en zwijgende.

XIV.

De Heer rijdt op een muilezel; nevens hem gaat Petrus met den sleutel; vóór een boom waarin de kleine Zachëus en waarachter iemand die zijn rok neervlijt op den weg.

David, gevolgd door twee krijgslieden, draagt in zijne rechterhand het zwaard, in zijne linker het hoofd van Goliath; hem komen te gemoet drie jubelende vrouwen, van welke de voorste eene cymbel slaat.

De profetenkinderen begroeten Eliseus als Elias' opvolger.

David CXLIX: 12. Salomo met ledige spreukstrook. Zacharias IX: 9. Isatas LXII: 11.

XV.

De Heer met eene zweep gcwapend drijft twee kooplieden weg (uit den tempel.)

Esdras met gevolg tegenover koning Darius die hem last geeft den tempel weder op te bouwen. Judas de Machabeër gelast drie priesters den tempel te reinigen.

David LXVIII: 10. Oseas IX: 15. Amos V: 10. Zacharias XIV: 21.

XVI.

De Heer zit midden achter eene tafel, naast Hem ter rechterzijde Petrus en een ander Apostel, links Joannes die voorover gebogen tegen 's Meesters borst rust en twee andere Apostelen; vóór de tafel zit Judas op den grond en zal uit Jesus hand, hem over de tafel toegestoken, het ingedoopte stuk brood aannemen.

Abraham met gevolg in riddercostuum tegenover Melchisedec, die een kelk

met pateen en hostie in de handen houdt. Drie kinderen Israëls tegenover Moses op wiens spreukstrook de woorden: „Manna zal Hij u doen regenen uit den Hemel,” tusschen hem en hen eene menigte van mannavlokken, nederregende uit de wolken.

David, Ps. LXXVII : 25. Salomo, Spreuken IX : 5. Esdras 2, IX : 15. Isaias LV : 2.

XVII.

Judas in onderhandeling met den zeer bewogen en opgewonden Kaiphas.

Jakob over zijn verscheurden Josef jammerende tegenover de boden die hem den rok gebracht hebben. Absalom drie onderdanen zijns vaders vleierend en opruiend.

Jakob, Gen. XLIX : 6. David, Ps. XXX : 14. Salomo, Spreuken XXI : 30. Nahum I : 9.

XVIII.

De hoogepriester houdt de zilverlingen in den arm, terwijl Judas beide handen uitsteekt om ze te ontvangen.

Josef staat met deemoedig over de borst geslagen handen naast een Midianitischen koopman, die aan Juda, achter wien drie broeders, eene beurs met de zilverlingen overhandigt. Dezelfde koopman tegenover drie Egyptenaren, van wie de voorste eene balans houdt, waaraan twee weegschalen, de eene met geldstukken, de andere met gewichten.

David: Ps. CVIII : 8. Salomo: Spreuken XVI : 30. Aggeus I : 6. Zacharias: XI : 12.

XIX.

De Heer tusschen Judas die Hem gaat omhelzen en een gerechtsdienaar die Hem vastgrijpt.

Joab omhelst en doorsteekt Abner. — Drie mannen Juda's (te Ptolomats) tegenover vier krijgslieden die hen verraderlijk beletten uit te gaan.

David: Ps. XL : 10. Salomo (abusievelijk is Jeremias genoemd en geteekend) Spreuken XVII : 20. David (hier voor de verandering niet als koning maar als profeet geteekend): Ps. XXVII : 3. Isaias III : 11.

XX.

Pilatus gezeten; tegenover Hem de Heer, door een gerechtsdienaar vastgehouden en voorgesteld.

Jesabel zegt Elias aan dat zij hem zal doen ombrengen. — Een troep Babylonische krijgslieden bedreigen Nabuchodonosor met den dood.

Job: XXXVI : 17. Salomo: Spreuken XVIII : 5. Isaias: LIX. Amos V : 7.

XXI.

Aan weerszijden van den op eene bank gezeten Heiland staat een gerechtsdienaar met een stok in de handen, de één Hem slaande op de doornenkroon, de andere zijn stok daaronder stekende.

Sem en Japhet, eene doek voor het gezicht houdende, bedekken vader Noach terwijl Cham staat toe te kijken. — Twee beren aanvallende op een troep kwade jongens die Eliseus bespotten.

David: Ps. XXI: 8. Salomo: Spr. XIX: 29. Isaias I: 4. Jeremias: Klaagl. III: 14.

XXII.

De Heer draagt het kruis, aan eene koord om 't middel vastgehouden door een gerechtsdienaar, die het einde van den linkerbalk neerdrukt, terwijl de rechterbalk met beide armen gehouden wordt door eene vrouw (waarschijnlijk de H. Maagd al mist zij wegens gebrek aan ruimte den nimbus).

De kleine Isaïc met brandhout op de schouders achter Abraham, wiens éene hand het opgeheven zwaard draagt en de andere een pot met vuur. — Vóór Elias staat de weduwe van Sarepta twee kruisgewijs overeengelegde houtspokkels in de handen houdend.

Salomo en een ander profeet zonder ingevulde spreukstrooken. Jeremias: XI: 12. Isaias LXII: 7.

XXIII.

De Heer hangt aan het kruis; ter rechterzijde staat zijne H. Moeder, ter linkerzijde de leerling dien Hij lief had.

Isaac zit met gebonden handen op den houtstapel; Abraham houdt met de rechterhand hem het hoofd vast en in de linker het opgeheven zwaard, dat door een engel, half uit eene wolk te voorschijn komende, wordt gegrepen. Vóór den houtstapel een ram in de struiken verward. — Om eene staak die boven schier in kruisarmen uitloopt is eene slang gekronkeld; Moses er bij staande wijst er de kinderen Israëls op.

David: Ps. XXI: 17. Isaias LIII: 7. Job XI: 20. Habacuc III: 4.

XXIV.

Ter rechterzijde van het kruis iemand die met eene lans den gestorven Heer de zijde opent; ter linker iemand met een emmertje en eene spons aan een stok bevestigd.

Naast een goddelijk Persoon staat Eva uit de rechterzijde van den half liggende Adam te voorschijn gebracht. — Een ouderling achter Moses met opgeheven stok;

lager Israëls kinderen nederhurkende om het uit de rots stroomende water te drinken.

David: Ps. LXVIII: 27. Isatas LIII: 6. Amos VIII: 9. Zacharias XIII: 6.

XXV.

Het lijk des Heeren wordt door zijne H. Moeder met behulp van Johannes in het graf gelegd; tusschen beiden een weinig ter zijde ziet Magdalena toe.

Josef wordt door twee zijner broeders nedergelaten in een put. — Jonas door twee mannen over boord geduwd in den opgesperden muil van het zeegedrocht, waarnevens twee kleine visschen zwemmen.

David: Ps. LXXV: 3. Salomo: Hooglied V: 2. Jacob: Gen. II: 9. Isatas XI: 10.

XXVI.

De Heer eene vaan aan een kruisstandaard in de linkerhand houdende geeft de rechter aan twee afgestorvenen in het voorgebergte die Hem te gemoet treden; achter deze zit Satan als bokmensch geteekend.

David onthoofdt den half ter neder liggenden Goliath met het zwaard hem uit de schede getrokken. — Samson met vliegende haarlokken verscheurt den muil van een leeuw.

David: Ps. CVI: 16. Oseas XIII: 14. Jacob: Gen. XL: 9. Zacharias IX: 11.

XXVII.

De Heer, met de kruisvaan als zoeven, reeds bijna geheel uit het graf verzezen zichtbaar; vóór het graf een slapende wachter, ter zijde een andere wakker en toezien.

Samson draagt op zijn rug de twee vleugels der deur van eene poort, waarin een geheel gewapende schildwacht die hem nastaat. — Jonas nagenoeg reeds geheel buiten den open muil van het zeegedrocht. en nevens hem de jeneverboom.

David: Ps. LXVII: 65. Jakob: Gen. XL: 9. Oseas VI: 3. Sophonias III: 8.

XXVIII.

Drie HH. vrouwen met zalfbussen aan het graf, waarop een engel is gezeten die haar toespreekt.

Ruben tegenover zijne broeders verwijt hun en zich zelven wat zij tegen Josef hebben misdreven. — De Bruid van het Hooge Lied vraagt de wachters naar haren beminde.

Isatas LV: 6. David: Ps. CIV: 3. Jakob: Gen. II: 18. Micheas: VII: 7.

XXIX.

De verrezen Heer met de kruisvaan verschijnt aan Magdalena die voor Hem nederknielt; daarachter eene struik.

Nabuchodonosor met gevolg ziet Daniël in den kuil; aan dezee voeten drie spelende leeuwen, boven hem een engel die in elke hand hem een korfje toereikt. — De bruid van het Hooglied tegenover haren beminde.

David: Ps. IX: 11. Anna: I Kon. II: 1. Isaias: LXI: 10. De vierde zonder naam en ingevulde spreukstrook.

XXX.

De verrezen Heer tusschen twee apostelen aan weerszijden met wie Hij in gesprek is. Josef maakt zich bekend aan zijne vóór hem geknielde broeders.

De goede vader omarmt den verloren zoon die met deemoedig overeengeslagen handen voor hem staat; achter den vader eene vrouw, waarschijnlijk de moeder, die hen aanziet.

David: Ps. XV: 11. Jesus Sirach's: Wijsh: I: 2. Isaias: LI: 1. Ezechiël: XXXIV: 11.

XXXI.

Binnen eene gesloten deur de verrezen Heer tot Thomas sprekende, die zijne hand in Jesus open zijde legt. Achter Thomas iemand die een gesloten boek met beide handen houdt.

Gedeon wordt door een engel begroet en als allerdapperste der mannen geprezen. — Jakob met een engel handgemeen.

Isaias: LXVII: 18. Jeremias: XXXI: 18. Sophonias: III: 7. De vierde ongenoemd en met oningevulde spreukstrook.

XXXII.

Boven uit de wolken ziet men de voeten en nog een klein gedeelte van 's Heeren gestalte hangende, en vlak daaronder beneden op den berggrond zijne twee laatste voetstappen afgedrukt. Rechts de H. Maagd met vier en links Petrus met drie andere apostelen.

Enoch, in wiens rechterhand een pot met vlamvend vuur, wordt bij de haren gegrepen door een arm uit de wolken, aan weerszijden waarvan een groote vleugel. Elias rijdt de lucht in op een wagen met een paard, dat op de achterpooten na reeds in de wolken is verdwenen; uit den wagen valt 's profeten mantel, dien de half geknielde Eliseus aanvat.

David: Ps. XLVI: 6. Salomo: Hooglied II: 8. Mozes: Deut. XXXII: 11. Micheas II: 13.

XXXIII.

Voorop in 't midden zit Petrus met den sleutel, nevens hem aan weerszijden achteruit andere apostelen; één hunner houdt een boek in de hand; boven hangt uit de wolken eene duif.

Mozes, geknield op een rookenden berg met brandend struikgewas, ontvaagt de twee beschreven wettafels uit de handen van een goddelijk Persoon, gedeeltelijk zichtbaar buiten de wolken. Onder dezen, over den berg heen, ziet men de hoofden van twee Israëlieten Mozes aanstaren. — Uit de wolken komt eene hand te voorschijn; daaronder op een altaar een door vlammen omgeven os op wiens achterdeel Elias zijne handen heeft gelegd; achter dezen koning Achab en nog een ander met vorstelijk hoofdtooisel.

David: Ps. XXXII: 6. Jesus Sirachs: Wijsh. I: 7. Ezechiël XXXVI: 27. Joël II: 29.

XXXIV.

Op een bed, waarvoor vier kaarsen staan te branden, ligt de stervende Maria; achter het leger staat de Heer, die een half zichtbaar naakt kindje (hare ziel) in zijn linkerarm houdt, terwijl de rechterhand met uitgestoken twee voorste vingers naar haar is uitgestrekt; aan weerszijden van Jesus staan de apostelen, op één na, Petrus aan het hoofdeind, Johannes aan het voeteneind der stervende.

Bethsabée en Salomon met den schepter zitten naar elkander toegekeerd op een zelfden troon. — Eveneens Esther met den schepter en Assuerus die haar eenen ring aanbiedt.

David: Ps. XLIV: 13. Salomo: Hooglied: VIII: 5. Jesus Sirach's: Wijsh. IV: I. Jesaias XXXV: 2.

Ziedaar de 34 voorstellingen beschreven zoo volledig en aanschouwelijk als de vereischte beknoptheid gedoogde. Geene bijzonderheid van eenig gewicht is, geloof ik, overgeslagen. Aanmerkingen maak ik niet: hoe zinrijk, hoe veel de calligraaf met weinig middelen wist te malen en vooral ook aan te duiden, zal ieder hebben opgemerkt.

Behalve het tot dusverre beschreven handschrift van St. Floriaan ontdekte Dr. Heider nog een aantal andere welke daarmede „gezamenlijk zoowel wat getal en volgorde der typen alsook de opschriften en toelichtingen betreft tot in de kleinste bijzonderheden overeenstemmen”, en waarvan sommige althans gelijktijdig werden vervaardigd. Wij vernemen omtrent de kunstwaarde niets, maar wel dat de uitgave er van achtereenvolgens mag worden te gemoet gezien.

Het tweede handschrift dat ter perse ging en wel het oudste der tot nu toe bekende lag in de bibliotheek van het Lyceum te Constanz verscholen, totdat het gelukkig Professor Wörl aldaar in handen viel, die de waarde er van inzag, het allernauwkeurigst natekende en zijn werk ter uitgave afstond aan de met roem bekende archeologen Laib en Schwarz¹.

„Het origineel, zeggen dezen, is op negen bladen zeer fijn wit perkament geschreven. De eerste acht bevatten op beide zijden teekeningen, het negende alleen op de eerste. Elke bladzijde geeft twee voorstellingen, die er derhalve 34 zijn in het geheel. Het perkament ziet er verknouterd uit als papier dat lang op vochtige plaatsen heeft gelegen. Het heeft op plaat V en VI eene opening en had die reeds toen de schrijver den tekst schreef, want ze werd door hem zorgvuldig uitgespaard. Op eenige bladen schijnt de teekening door eene nieuwe hand te zijn overgetrokken, ten minste is het zwart daar frisscher dan in de overige teekeningen en in den tekst. Aan eenige voorstellingen is nog te zien dat de teekening eerst getrokken werd met potlood. De beelden of figuren zijn met eene fijne pen geteekend. meest in vaste trekken, somtijds door sidderende hand. Een paar kleine stukken zijn ruw gekleurd. Het zwart van 't schrift is matter dan dat der teekeningen, evenwel niet verbleekt, in de teekeningen is het donkerder en glanzend. Men komt in verzoeking om te denken dat het schrift van eene andere hand is dan de teekeningen. De cirkels, vele beginletters, de lijnen van den tekst en de verzen zijn met roode oker overtrokken. Menig initiaal is bij het schrijven van het zwarte schrift uitgespaard, maar bij het roode schrift vergeten. Eenige opschriften bij typen schijnen door den teekenaar te zijn geschreven, vele daarvan ten minste zijn minder juist dan die der teksten. Waarschijnlijk geldt dit ook van de omschriften om de borstbeelden der profeten. De teekeningen vertoonen niet het geringste spoor van perspectief; de reeds meer gemanieerde trant der van Eijck's en hunner school zoewel

¹ *Biblia pauperum*. Nach dem Original in der Lyceumbibliothek zu Constanz herausgegeben und mit einer Einleitung begleitet von Pfarrer Laib und Decan Dr. Schwarz, Zurich 1167. Verlag von Leo Wörl.

als der met houtsneden of anders gedrukte armenbijbels is volstrekt niet waar te nemen. De drapering, bijzonder waar ze goed gelukt is, onderscheidt zich zeer van de laat-Gothische periode. Naar alle aanzien is ons werk omtrent het jaar 1300 ontstaan. In de ornamentatie niets wat deze onderstelling weerspreekt. Eigenaardigheden der landtaal doen vermoeden dat het ontstaan is niet ver van de plaats waar het tegenwoordig wordt bewaard."

Ten einde men dit handschrift, dat ik B zal noemen, met het eerst beschrevene, dat A zal heeten, kunne vergelijken, is achter ook de aanbidding der Wijzen volgens B (Plaat II) gereproduceerd. Een blik op beiden zal ieder doen zien, dat B het oudere moet heeten. Het archaïstische, bepaaldelijk het Romaansche komt meer uit en is in het bijwerk nog geheel de grondtoon. Toch mag men zich hierdoor niet laten verleiden om met Laib en Schwarz het werk te dagteekenen van omstreeks het jaar 1300. De gewaadsplooien wijzen beslissend op 50 jaren later: immers al komen deze, met minder bekwame en vaste hand geteekend, niet altijd even duidelijk uit, het zijn dezelfde zuiver Gothische als in A, die, gelijk boven getoond is, niet hooger dan tot het midden der veertiende eeuw kunnen klimmen. Door alleszins bevoegde beoordeelaars, die ik heb geraadpleegd, wordt dan ook het Constanzer manuscript in het begin der tweede helft, en dat van St. Floriaan in het einde van genoemde eeuw gesteld.

Neemt men den inhoud dezer handschriften verder op 't oog, dan wordt men evenzeer getroffen door de overeenkomst wat het zakelijke, als door de afwijking wat het bijkomende en ondergeschikte aangaat. Beiden bevatten 34 platen en op elke plaat zoo goed als dezelfde tafereelen uit het Nieuwe, nagenoeg dezelfde typen en teksten uit het Oude Verbond. Zij zijn blijkbaar oorspronkelijk uit eene zelfde bron gevloeid en vertolken eenzelfden afgesloten cyclus van denkbeelden. In de wijze van vertolking daarentegen, in de details der voorstelling en der uitvoering hebben zij niets meer gemeen dan de traditioneel gegeven grondtrekken. Alle hoofdtafereelen, alle zijtafereelen verschillen van elkander, enkele malen in zeer geringe bijzonderheden, somtijds in nog al aanmerkelijke, somtijds geheel in den aanleg. Het verschil

gaat zelfs nog verder. Beiden geven als laatste voorstelling het uiteinde van de Moeder des Heeren. Beiden bezigen daarbij dezelfde typen — Bethsabée met Salomon en Esther met Assuerus — en loopen in de uitvoering daarvan niet verre uiteen. Evenwel had B als hoofdafereel de krooning der H. Maagd door haren Goddelijken Zoon geteekend; A teekende, gelijk wij zagen, haar zalig sterfbed. Zoo wordt ook door beiden als type bij de boodschap des Engels aangevoerd het verhaal van Gen. III: 14 vgl; maar terwijl A, gelijk wij zagen, om den boom eene vrouw — de tweede Eva — den kop der slang doet vertreden, schetst B in den boom een persoon met den goddelijken nimbus en legt hem de woorden in den mond: „Op uwen buik zult gij gaan” enz.

Aan A, het handschrift van St. Floriaan, moet mijns inziens verreweg de voorrang worden toegekend. Dat het beter gedacht is, bewijzen, dunkt mij, allerlei bijzonderheden der uitvoering, te veel om hier te worden opsomd, waarin het met B verschilt. O. a. geeft A de beteekenis der typen, hun verband met de hoofdafereelen, de antitypen, zoo duidelijk als ze te geven was. Dat b. v. de vrouw die haren voet op den kop der slang zet de Moeder des Verlossers voorbeduidt, ligt voor de hand. De auteur van B daarentegen, die eenvoudig een goddelijk Persoon tot de slang laat zeggen: „Op uwen buik zult gij gaan” enz. had waarlijk alle reden om daarbij te schrijven: „Daz bedutet geberinge einer meyde,” want dat met die woorden het baren eener maagd voorspeld werd, had anders zeker niemand ingezien, en misschien ziet menigeen het nog niet in. De auteur van A verraadt ook eene grootere mate van historische kennis; hij begaat geen flaters; hij kent en gebruikt somwijlen voor de verscheidenheid waar hij krijgslieden teekent de oudere costumes: de *teekenaar* van B verwisselt op plaat XV Darius met David (gelukkig dat de *schrijver* hem verbetert) en kleedt zijne krijgslieden onveranderlijk als ridders of soldaten van zijn tijd.

Begaafder kunstenaar inzonderheid toont de auteur van A zich ontegenzeggelijk. Bij hem in de compositie, in de groepeerings, in de drapeering fijner tact; bij hem in de teekening meer gemak, meer losheid, meer verscheidenheid, meer gratie. Bij hem meer edels, meer ideaals, meer dat leeft, dat

gevoelt, dat spreekt, dat werkt, dat handelt. Bij hem, al is het dan ook geen doorgaande en onberispelijke, toch veel meer anatomische juistheid. Bij hem in houding en gebaar bepaaldelijk veel meer en schier doorgaande dat bewogene, dat „geschwungene” waardoor de beste periode der Duitsche gothiek zich onderscheidt. Niets alsof het den auteur van B aan talent ontbroken hadde. Zijne gezichten, ofschoon dikwijls alledaagsch, zijn doorgaans goed gesneden; de drapeering is over 't geheel niet kwaad, de groepeerings, vooral der medaillons, heeft dikwijls losheid en bevalligheid, zoodat men fraaie tafereeltjes krijgt te zien. Maar moeilijk kan men soms den twijfel van zich weren of het niet misschien meer geluk dan wijsheid was. Naast goede tafereelen en figuren vindt men er, inzonderheid wat de extremiteiten aangaat, zoo geheel misteekend of althans zoo stijf en onbeholpen, dat ze bijkans aan de wieg der kunst doen denken; het zijn poppen, staken, haast caricaturen. 't Is mogelijk een weinig vooringenomenheid — die ik dan echter deel met Dr. Heider — ten gunste van A, maar ik zou geneigd zijn het verschil tusschen hem en B aldus te formulceren: de tweede sprak, de eerste zong als 't ware. In genen werkte het gezond verstand, in dezen ademde bezieling. Gene kon niet dan afteekenen en gaf het ontvangene zoo goed als het ging terug; deze kon meer dan afteekenen; hij zag op zijne wijze en gaf op zijne wijs; hij leende aan 't geen hij voorstelde de vormen, den zwier, de gratie zijns vernufts, zijns geestes, zijns gemoeds. Nog sterker, geloof ik, zou het verschil zijn uitgekomen zoo beiden niet blootelijk calligrafen geweest waren, maar als teekenaars van beroep hunne tafereelen in weinige flinke trekken hadden geschetst, en het scherpst zoo beiden een zelfden levenden persoon hadden af te teekenen gehad. B zou denkelijk een welgelijkend, nauwkeurig portret geleverd hebben; A zou er zijne eigenaardige opvatting in hebben gelegd, zijne naar omstandigheden of veredelende of — is het woord geoorloofd? — vergemeenende opvatting.

Van een derde handschrift, aan de bibliotheek van Wolfenbüttel toebehoorende, wordt door Heineken¹ gewaagd. Het bevat 38 bladen, slecht gekleurd en nog slechter geteekend, met Latijnschen tekst in Gothisch schrift. Boven in een vierhoek staan de typen, daaronder de tekst „Legitur” enz. met de Leonijnsche verzen; beneden ziet men het hoofdafereel in een rond medaillon dat door vier kleinere cirkels, de borstbeelden en spreuken der profeten inhoudende, omgeven is. Welke voorstellingen de 38 bladen bieden meldt Heineken niet nader en ook een facsimile geeft hij niet, doch zijns oordeels is het exemplaar uit de veertiende eeuw herkomstig.

Tamelijk verschilt een vierde handschrift, uit het klooster der H. Eren-
trudis te Salzburg, dat in de koninklijke Hof- en Staatsboekerij te Munchen
wordt bewaard. Het bestaat uit 48 gekleurde bladen, waarop telkens in het
bovengedeelte het hoofdafereel met aan weerszijden twee profeten benevens
hunne spreuken en in het benedengedeelte de twee typen geplaatst zijn;
alles architectonisch ingedeeld en omlijst. Eene afbeelding van de boodschap
des Engels vindt men door Laib en Schwarz gegeven. De 14 platen hier
meer dan in de twee eerst beschreven exemplaren stellen voor: de voet-
wassching bij het laatste avondmaal; den kaakslag vóór de vierschaar des
hoogepieters; de bespotting bij Herodes; Jesus door Pilatus ter dood ver-
oordeeld, door dezen aan het volk vertoond, tot de weenende vrouwen
sprekende, van zijne kleederen beroofd, gekruisigd wordende, ontzield in den
schoot zijner Moeder liggende, met de twee discipelen op weg naar Emmaus;
voorts Maria's afsterven en hare krooning beiden; eindelijk het laatste oordeel.
De typen verschillen wel eens van die der eerstgenoemde exemplaren en
zijn dan minder gelukkig gekozen. Zoo staan bij de boodschap de
belofte van Isaác door drie engelen aan Abraham en de belofte van
Samson aan dezes ouders uit naam van Jehova gedaan. Ieder zal, geloof ik,
de voorkeur geven aan bovengemelde typen: de vrouw met de slang benevens

¹ *Idee générale d'une collection d'estampes.* Bl. 329 vlg.

Gedeon's vlies. Uitvoering en bewerking zijn veel fraaier dan in het Constanzer handschrift, en verraden meer een teekenaar van beroep dan een eenvoudig calligraaf; ieder blad geeft niet slechts eene architectonisch ingedeelde, omlijste, versierde schilderij, maar de pen verstaat ook met flinke, sprekende trekken te malen. Dat het handschrift tot de vijftiende eeuw behoort, getuigt de stijl van schilderarchitectuur, o. a. de ezelsrug der bogen, getuigt het hellend vlak of perspectief der tafereelen, getuigen de korte, incingedrongen gestalten, getuigen de costumes, bepaaldelijk de hoeden en andere hoofddekfels; alles meer of minder in wat de Franschen genoemd hebben den *Bourgondischen* trant, met uitzondering slechts der hoofdtafereelen, die vermoedelijk naar oudere modellen werden geteekend.

Eindelijk moet nog vermeld een manuscript behoorende tot de *Collectio Weigeliana* waarvan een facsimile en eene uitvoerige beschrijving worden gegeven in *Die Anfänge der Druckerkunst in Bild und Schrift* van Weigel en Zestermann¹. Het bevat, evenals het vorige, 48 platen en is op gelijke wijze ingericht. Ook de hoofdvoorstellingen zijn nagenoeg dezelfde, terwijl de typen meer verschillen. De profeten vertoonen somtijds boeken in plaats van banderollen. De tekst is gedeeltelijk Latijnsch, gedeeltelijk Duitsch. De architectonische omlijsting, niet als in het vorige handschrift naar lateren Gotischen trant geconstrueerd, maar deels in eenvoudige, ruwe lijnen bestaande, deels eenigszins zweemende naar de Nederduitsche houtsnede-armenbijbels, moet waarlijk stumperig heeten. Beelden en groepen — deze laatste uitvoeriger gestoffeerd dan eenige andere armenbijbel ze te zien geeft — zijn gansch niet onverdienstelijk, maar groote vooringenomenheid alleen kon Dr. Zestermann doen schrijven: „Anlage und Composition verrathen die Hand eines ideenreichen selbstständig schaffenden, seiner Aufgabe vollständig gewachsenen Künstlers. Seine Entwürfe sind mit malerischer Freiheit und doch sicher und verständig angelegt, die Zeichnung der Figuren enthält wenig Conventio-

¹ T. O. Weigel, Leipsig 1866.

nelles, sondern basirt auf aufmerksamer Beobachtung der Natur; die Figuren sind gut gruppirt und in ihren Handlungen lebendig und wirksam aufgefasst; in ihren Köpfen zeigt sich durchweg streben nach individueller Charakterik." Er valt op dezen lof nog al aftedingen. Zelfstandigheid, oorspronkelijkheid, zwier ook moge men den calligraaf in zekere mate toekennen, een „seiner Aufgabe vollständig gewachsenen Künstler" moet hij niet genoemd. Hoogen adel toont hij niet. Zuiverheid en juistheid van teekening laten veel te wenschen over. Conventioneels is er in de drapeering heel wat, maar vooral wat de plooiën betreft door wilde willekeur overdreven. Die plooiën wijzen, mijns bedunkens, stellig op de laatste helft der vijftiende eeuw als het tijdperk waarin dit manuscript werd vervaardigd.

Na de *handschriften* komen de *oude uitgaven* in houtsnee- en in gewonen letterdruk.

Had namelijk zeker reeds de veertiende eeuw zoogenaamde „brieffchilders" of „brieffdrukkers" of „kaartsnijders" of „vormsnijders" in het klein aan 't werk gezien, die afbeeldingen van Heiligen met woorden ter verklaring of bijbelspreuken op blokjes hout sneden en deze houtsneden of kaarten, soms met den wrijver, op papier afdrukten: tot de eerste werken van grooteren omvang welke langs dien weg vermenigvuldigd werden behooren de armenbijbels, indien zij niet, gelijk sommigen staande houden, de allereerste zijn geweest. Voor ons, Nederlanders, hebben die oudste houtsnee-armenbijbels (met Latijnschen tekst) iets bijzonder belangwekkends om hun Nederlandschen oorsprong, die door alle bevoegde beoordeelaars wordt erkend, al is het dat de Duitschers Laurens Coster zelfs hierin niet betrokken willen weten. Een tamelijk groot getal exemplaren bleef er van bewaard in onderscheidene boekerijen en verzamelingen: één bezit o. a. de Koninklijke Bibliotheek, één het Museum Meermanno-Westreenianum te 's Hage, één Jhr J. P. Six te Am-

sterdam¹, meerdere het Britsch Museum, een de Collectio Weigeliana te Leipzig. De oorspronkelijke drukplaten zijn, gedeeltelijk althans, te Haarlem nog aanwezig, hebbende, gelijk men daar verzekert, aan Laurens Coster toebehoord, die ze dan ook zal hebben gesneden. Al die exemplaren met Latijnschen tekst vertoonen dezelfde 40 hoofdafereelen, dezelfde zijtafereelen, dezelfde stoffeering daarop, dezelfde profeten met hunne spreuken, denzelfden tekst. Het verschil in de uitvoering schijnt, wanneer men niet scherp toeziet, zoo onbeduidend, dat Bergeau², die een der exemplaren van het Britsch Museum publiek maakte, alle exemplaren herkomstig kon achten van eene zelfde editie. De afwijkingen raken volgens hem alleen of hoofdzakelijk het bijwerk. Dit had, als verder uiteenliggende dan het hoofdwerk, meer te lijden van den „wrijver” die tegen de achterzijde van het papier werd gedrukt en sleet dus of brak zelfs al licht hier of daar; het behoefde alzoo en onderging dan ook van tijd tot tijd herstelling of vernieuwing door teekenaar en vormsnijder. Latere afdrukken, zegt hij, dragen daarvan natuurlijk de sporen.

Anders dacht reeds Heineken, die de afwijkingen in de uitvoering der verschillende exemplaren meende te moeten toeschrijven aan vier verschillende uitgaven. Ik heb de gronden door hem aangevoerd niet kunnen nagaan, maar dat althans de drie exemplaren waarvan de Heer Holtrop in zijn prachtig werk *Monuments typographiques des Pays-Bas en quinzième siècle* (La Haye, Martinus Nijhoff. 1868) facsimiles mededeelt onmogelijk tot dezelfde editie kunnen behooren, noem ik klaarblijkelijk. Genomen dat de afwijkingen alleen het bijwerk golden, waarom maakten herstellers en vernieuwers het gebrekkige geheel moedwillig anders dan het was geweest? Maar de afwijkingen bepalen zich geenszins tot het bijwerk alleen. Ik zal de drie gereproduceerde platen door den Heer Holtrop 2, 15 en 20 genum-

¹ „Een fraai exemplaar” wordt het genoemd door den Heer J. A. Alberdingk Thijm in zijn zeer lezenswaardig opstel *De Harmonien van het Oude en Nieuwe Testament in de Beeldende Kunst* (Dietste Warande, 1866).

² *Biblia pauperum*. Reproduced in facsimile, from one of the copies in the British Museum; with an historical and bibliographical introduction, by J. Ph. Bergeau, London, John Russell Smith, 1859.

merd als A, B en C onderscheiden. B is bij gelijke breedte een centimeter langer of hooger dan beide andere. Ook het hoofdwerk deelt in het verschil van lengte; de profeten zijn een paar millimeters, zelfs de hoofdfiguur, de verrezen Zaligmaker, is vier millimeter langer. Blijkt hieruit reeds ontegenzeggelijk dat B eene andere uitgave vertegenwoordigt, eene opmerkelijke beschouwing van de details der figuren noodzaakt aan drie verschillende vormsnijders, zoo niet ook aan drie teekenaars te denken. De fijnste en meest wezenlijke deelen vooral verschillen op alle drie de platen. Niet éene physionomie, niet éene hand of ze is eenigszins anders op A dan op B, en op B weder eenigszins anders dan op C gesneden. Men heeft blijkbaar te doen met drie artistes van ongelijke verdienste¹. De eerste wint het ver in adel en losheid; de tweede staat het laagst: zijn gezichten bijzonder hebben bijkans iets caricatuurachtigs. Ook het exemplaar dat door Bergeau werd uitgegeven bezit geringer kunstwaarde.

Is het, gelijk o. a. deze geleerde beweest, wat ook de Duitschers zeggen, door historische getuigenissen zoo goed als uitgemaakt, dat onze Laurens Coster — hij moge de gewone drukkunst hebben uitgevonden al of niet — ten minste den eersten armenbijbel in houtsneedruk heeft vervaardigd: het lijdt, geloof ik, nauwelijks twijfel of die oorspronkelijke armenbijbel wordt vertegenwoordigd door plaat A. Zulk een werk voor 't eerst op het touw zettende zal de man een zeer bekwamen tekenaar hebben gezocht. De andere platen hebben dan ook veeleer het aanzien van gekopieerd te zijn.

¹ B is blijkens het verschil van afmetingen zelfs wat de beelden aangaat met geheel andere vormen dan de overige gedrukt. Daar A en C in de afmetingen zoo volkomen overeenstemmen, zou men kunnen stellen dat voor C de oorspronkelijke vormen van A, eenigszins afgesleten en daarom ook in het beeldwerk geretoucheerd, gebezigd werden. Het meest op de oorspronkelijke vormen gelijkend zijn de uiteengezaagde waarmede *Die Passie ende dat liden J. Chr* door Peregrinus Barmentlo te Hasselt in 1488 werd geïllustreerd. Zie een facsimile hiervan bij Holtrop No. 65. De gezichten vooral zijn zoo goed als dezelfde. Maar kwam Barmentlo in het bezit der oorspronkelijke vormen, dan moet C met andere zijn gedrukt.

² Ook het volledige exemplaar der Collectio Weigeliana schijnt volgens de beschrijving welke Dr. Zestermann er van geeft tot deze oorspronkelijke uitgaaf te behooren. Zie *Die Anfänge der Druckerkunst in Bild und Schrift* van Weigel en Zestermann (Leipzig, T. O. Weigel, 1866) D. II, bl. 135 vlg.

Wie de teekenaar geweest is, blijkt niet met zekerheid, maar laat zich toch met eenige waarschijnlijkheid vermoeden.

Wel te onrechte heeft men Rogier van der Weyden er voor aangezien: dat hij zich ook met het verluchten van handschriften of drukwerken inliet, bericht ons geen zijner biografen. Als zeker nogtans mag men aannemen dat de teekeningen sproten uit de school van zijn leermeester Jan van Eyck „Ze zijn, zegt Berseau, veel beter en de houtsneden kunstiger uitgevoerd dan die over 't algemeen te voorschijn kwamen, wanneer Duitsche vormsniijders werden geroepen om de voortbrengselen van Guttenberg's volgers en navolgers te verluchten. Zij gelijken treffend op die van het „speculum humanae salvationis” en behooren klaarblijkelijk tot de school van Jan van Eyck.” Hetzelfde gevoelen wordt geuit door den kundigen Belgischen „iconophile”, bewaarder der plaatwerken van de Arembergsche boekerij, Charles de Brou en door den schrijver van *Les Trésors d' Art de Manchester* en *Les Musées de Hollande*, W. Burger. Ook Dr. Waagen¹ getuigt, dat de beste en meest oorspronkelijke dezer teekeningen de sterkste overeenkomst met de schilderstukken der van Eyck's vertoonen.

Of de groote meester zelf ze vervaardigde?

Handschrift No. 6829 der Nationale Bibliotheek te Parijs bevat volgens Camus² „Un abrégé des principaux livres de la Bible, en Latin et en Français, avec des réflexions également dans les deux langues, sur chaque fait ou précepte énoncé dans la Bible pour exposer le sens littéral du texte cequ'il prédit et ce qu'il enseigne.” Op een na het laatste blad geeft te lezen: „En ce livre il y a IIJ^c feuillets, et ystoires IJ^m V^c LXXVJ,” en dan verder: „Ce livre de la Bible, en Latin et en François, historiée fut au bon Duc Phillippes de Bourgogne, deuxième de ce nom” etc. Alle miniaturen zijn niet van dezelfde hand, zegt Camus, maar „Si l'on allait jusqu'à prétendre que quelques miniatures sont de Jean de Bruges (van Eyck), ce ne serait pas faire tort à sa réputation si justement méritée.” Zien wij hier nog slechts een, naar wij mogen vertrouwen, eenigszins gegrond vermoeden, dat Jan van

¹ *Galleries and Cabinets of Art in Great Britain*. London, 1857.

² *Notices des MSS. de la Bibliothèque Nationale*.

Eyck ook aan het „verluchten” van handschriften heeft gedaan, zekerheid geeft ons, mijns erachtens, wat De la Borde in de archieven van Rijssel over het jaar 1438—1439 vond — een post van 5 francs, 6 sous, 6 deniers uitgegeven „A Johannes van Eycke, peintre de Mds, qu’il avoit payé à ung enlumineur de Bruges pour avoir enluminé certain livre pour Mds où il y a Ire XXII grosses lettres et XI^{re} petites”¹. ’t Is waar, gezegd wordt hier slechts, dat van Eyck voor den Hertog zeker boek heeft laten verluchten door een ander; maar die andere had alleen met de letters te doen, en de 222 groote benevens 1200 kleine letters konden het geheele boek niet uitmaken. De verhouding tusschen groote en kleine letters — éné groote tegen nog geen zes kleine — geeft zelfs duidelijk te kennen, dat de letters slechts bijschriften kunnen bevat hebben, bijschriften van „miniatures” door den grooten schilder zelven vervaardigd. Wat had hij zich ook met het boek te bemoeien, zoo hij niet als „peintre de Mds”, persoonlijk er in betrokken was?²

Blijkt ons derhalve, dat Jan van Eyck ook werkte tot verluchting van boekwerken; nemen wij daarbij in aanmerking dat Laurens Coster die terzelfder tijd leefde voor zijne Biblia pauperum de meest bekwame teekenen moest zoeken; dat de teekeningen door hem in hout gesneden, volgens het oordeel van bevoegde kunstrechtters, de sterkste overeenkomst aanbieden met de schilderstukken der Van Eyck’s; dat Coster’s armenbijbel in de eeuw der Van Eyck’s zoo hoog werd geschat; dat immers het werk door minder bekwame handen gereproduceerd tot twee of driemaal toe opnieuw werd uitgegeven; dat de houtsneeblokken dier armenbijbels vervolgens in stukken gezaagd tot verluchting van andere boekwerken³ zijn gebezigd; dat zelfs kunstenaars als Albrecht Durer en Lucas van Leiden het niet beneden zich

¹ *Zes Ducs de Bourgogne. Etudes sur les Lettres, les Arts et l’Industrie, pendant le XVe siècle.* Tom. I, p. 358 des preuves. Paris, 1849.

² De aantekening in de archieven van Rijssel kon onmogelijk, wat Berseau waarschijnlijk achtte, betrekking hebben op het door Camus beschreven werk. Dit laatste werd vervaardigd voor Philips de Bourgogne, deuxième de ce nom, in ’t jaar 1404 overleden, en in 1438 regeerde Philips III. Een werk met 300 bladen en 1576 ystoires moest ook oneindig meer dan 222 groote en 1200 kleine letters bevatten.

³ Enkele beelden en tafereelen zijn er uit genomen o. a. in *Das Sterfboeck, Das Vaderboeck, Das Biënboeck* en nog andere werken, te Zwolle uitgegeven bij Peter van Os van 1488 tot 1502.

geacht hebben teekeningen van dezen armenbijbel na te teekenen: nemen wij zeg ik, dat alles in aanmerking dan mogen wij nog wel niet met volkomen zekerheid besluiten: „t Was Jan van Eyck, hij zelf, die Laurens Coster de teekeningen voor de houtsneden leverde”, maar de hooge waarschijnlijkheid er van kunnen wij, dunkt mij, niet loochenen.

Vindt men dat Coster's houtsneden toch zoo erg ongunstig afsteken bij de fijne en sierlijke paneelen van den grooten schilder, men vergete niet te bedenken dat een zeer ongunstig afsteken in allen gevalle zeer natuurlijk is. Wij hebben teekeningen voor ons, geen schilderstukken, en nog niet eens de oorspronkelijke teekeningen zelve, maar de in hout gesnedenen, door een ander in hout gesneden, misschien slechts afgeziene teekeningen. Daarenboven was de houtsneekunst destijds nog eene beginnelinge in het vak: reeds honderd jaar later zou de naald teekeningen door Van Eyck geleverd geheel anders hebben wedergegeven.

Genoeg, deze armenbijbel waarvan achter, ter vergelijking met de vroegere, de *Aanbidding der Wijzen*, volgens Berjeau's gewis niet oorspronkelijk exemplaar is geplaatst ¹, bevat 40 platen. Daarvan bieden 34 dezelfde hoofdtafereelen en typen als de twee eerste handschriften; de 6 andere verbèelden Jesus in Gethsemani met Micheas' profetie over Achab (III Kon. XXII : 13 vlg) in tafereel gebracht en de vorst of opperbevelhebber van koning Joram bij de poort door het volk vertreden; het verraad van Judas met Lucifer's val en de dwaze maagden; het laatste oordeel met Salomo's vonnis en Asael gedood; de hel met Core, Dathan, Abiron door de aarde verzwolgen en den brand van Sodoma; de hemelsche zaligheid met het gastmaal der kinderen van Job en Jakob's ladder; de belooning der uitverkorenen nog weder afzonderlijk met de dochter Sion's die haren bruidegom vindt en den engel tot Johannes op Pathmos sprekende. Dat de ontwerper van dezen armenbijbel in het kiezen van gemelde typen altijd even gelukkig geweest is kan men niet zeggen.

Berjeau die een groot aantal middeleeuwsche werken heeft geraadpleegd, is van oordeel dat de houtsneden tusschen de jaren 1410 en 1420 werden

¹ Plaat III

vervaardigd; en inderdaad, wat Waagen, Passavant en Weigel, die ze later willen hebben gedagteekend, mogen beweren, de gebezigde costumes, voor zooverre zij niet conventioneel zijn, gelijken, zooals Renouvrier aanmerkt, op hetgeen wij weten van de modes die aan 't hof van Bourgondië in zwang gingen gedurende de eerste helft der vijftiende eeuw, toen Jan Van Eyck daar bloeide. Men kan vergelijken *Die Trachten des Mittelalters* van Hefner. (Manheim, 1840, in-fol.)

Van eene andere uitgave, eveneens met Latijnschen tekst, bestaat, zoo ver men weet, slechts een enkel exemplaar meer, dat vroeger te Wolfenbüttel bewaard, doch later naar Parijs werd vervoerd. Zij verscheen waarschijnlijk in Duitschland en was het werk der Neurenberger „formschneider“, bij wie Springinklee, Albrecht Dürer en Schäuuffelein hebben schoolgegaan, misschien wel van Luprecht Rust. Aan de genoemde 40 voorstellingen ziet men hier de 10 volgende toegevoegd: Maria's geboorte, waarbij als type de stamboom van Jesse benevens Balaäm en de engel; Maria's verloving, waarbij die van Isaäc en Tobias; het bezoek bij Elisabeth, waarbij Jethro die Mozes, en de leviet die zijnen schoonvader een bezoek brengt; Jesus' besnijdenis, waarbij die van Abraham, zoomede die van Isaäc; Jesus over Jerusalem weenende, waarbij Isaïas over dezelfde stad weenende en Jeremias jammerklacht; Jesus gegeeseld, waarbij Lamech door zijne huisvrouw veracht en Job door Satan geslagen; Jesus met doornen gekroond, waarbij Semei die David uitjouwt en de boeleerster eens konings die hem de kroon afrukt; Jesus' lichaam van het kruis afgenomen, waarbij Josue die den koning van Haï en David die Saul's zonen van het kruis laat afnemen; Jesus' lijk in den schoot zijner H. Moeder gelegd, waarbij Josef die in den put geworpen en Jonas die door den visch wordt verzwolgen. De typen, men ziet het, dikwijls verre van gepast. Eene oppervlakkige gelijkenis volstaat; van voorbeduiding vaak geen zweem. Een der typen — de boeleerster — is zelfs niet aan de gewijde geschiedenis ontleend. Omtrent teekening en

houtsnede vind ik niets medegedeeld, Volgens Heineken's gevoelen zou deze uitgaaf ouder dan de Nederlandsche zijn, wat echter met alle reden mag worden betwijfeld.

Andere Duitsche uitgaven, even als de geziene nog naar kaartdrukkers wijs met den wrijver en slechts op de eene bladzij gedrukt, al was de gewone boekdrukkunst reeds in werking, hebben niet meer een Latijnschen maar een vaderlandschen tekst. De eerste werd geteekend door Frederik Walter en in houtsnee gebracht door Hans Hurning te Nordlingen ten jare 1470. Exemplaren bestaan te Gotha, Munchen en Stuttgart. Blijkens een ook door Laib en Schwarz medegedeeld facsimile, gelijk de algemeene inrichting op die der Nederlandsche uitgaaf, terwijl de bouwkunstige omlijsting in vele bijzonderheden verschilt. De tafereelen zijn wel eenigzins in denzelfden trant doch tamelijk afwijkend geteekend en de typen geheel andere. Er werd van deze uitgave een onvolledige afdruk gemaakt; althans een exemplaar dat Heineken te Wolfenbittel zag miste 18 van de 40 bladen.

Eene andere uitgave mag ook bezwaarlijk die heeten welke door Hans Sporer, „briefschilder”, te Neurenberg in 1475 of 77 werd bezorgd. Het geheele werk bleef hetzelfde; alleen had hij de figuren met eenige wijzigingen door eene andere hand laten teekenen.

Inmiddels was de kunst om met beweegbare letterblokjes te drukken, de drukkunst, gelijk ze bij uitnemendheid geheeten wordt, uitgevonden en oppervlakkig liet het zich aanzien dat deze met de zoo geliefkoosde armenbijbels veel zou te doen hebben. 't Viel anders uit: zij heeft er weinig werk van gemaakt, want de dagen voor de armenbijbels waren geteld. De Renaissance kon in de Biblia pauperum weinig smaak vinden, en de Hervorming moest ze haten. Er verschenen, zooverre men met zekerheid kan nagaan,

slechts drie gedrukte uitgaven, de eerste in Duitschland, de tweede in Italië, de derde in Frankrijk.

Van de *Duitsche*, kort na 1460 door Albrecht Pfister te Bamberg bezorgd, zag Heineken een exemplaar te Wolfenbüttel, een ander moet in de bibliotheek te Parijs en een derde in de boekerij van Lord Spencer worden gevonden. De inrichting, van die der vorige handschriften en houtsneeuuitgaven afwijkende, stemt tamelijk overeen met die van bovengenoemd handschrift uit het klooster der H. Erentrudis: de profeten namelijk staan naast, de typen beneden het hoofdafereel. De teekeningen echter hebben geringer kunstgehalte en zijn kleiner opdat er meer ruimte blijve voor den tekst; de omlijsting is rechtlijnig zonder eenig bouwkunstig versiersel. De opkomst der drukkunst schijnt der hoogere kunst niet veel goeds te spellen.

Aanmerkelijk beter evenwel was, blijkens het eenig overgeblevene, in het Britsch Museum bewaarde exemplaar, de heerlijk verluchte uitgave van 1500 tot 1503 bij Anthoine Vêrard te Parijs verschenen onder den titel: *Figures du vieil Testament et du Nouvel*. De teekeningen, allerwaarschijnlijkst door Jollat vervaardigd, overtreffen die van Walter en Hürning en doen niet onder voor die der Nederlandsche houtsnedden, welke blijkbaar tot voorbeeld hebben gediend, gelijk dan ook de inrichting, de 40 voorstellingen, de Latijnsche opschriften met Coster's uitgave geheel overeenstemmen. De Latijnsche verklaring echter is niet in dezelfde bewoordingen vervat en bovendien vindt men op den achterkant der platen en in opene ruimten eene bredere Fransche die *Le Regard des deux Testaments* wordt genoemd.

De *Italiaansche* uitgave eindelijk behelsde anders gerangschikte voorstellingen in 118 houtsneeplaten, waarvan sommige uit de *Kleine Passie* van Albrecht Dürer geborgd en de overige naar de hout- en kopergravures der „Petits-Maitres” waren vervaardigd. Deze armenbijbel, het werk van Vavasore, genaamd Vadaguino, werd 1515—20 te Venetië gedrukt, en na dien tijd verschenen er geen armenbijbels meer.

II.

Wij zagen boven dat het oudste bekende handschrift — het Constanzer — waarschijnlijk van omstreeks de helft der veertiende eeuw dagteekent. Was dat de eerste der armenbijbels die het licht zag, of hebben er vroegere bestaan?

Buiten op het Wolfenbüttelsche exemplaar luidt een opschrift: „St. Ansgarius est auctor hujus libri.” De H. Ansgarius, eerste bisschop van Bremen, stierf in 866. Het opschrift is echter klaarblijkelijk van eene latere hand dan het handschrift, dat zelf niet minder klaarblijkelijk tot de veertiende eeuw behoort. Toch was reeds Heineken en zijn Laib en Schwarz van meening, dat St. Ansgarius als de oorspronkelijke auteur der armenbijbels moet worden beschouwd. Dat bedoelen, huns oordeels, de zooeven aangevoerde woorden en dat bewijzen ze ook reeds eenigszins, als vertolkende een destijds heerschend en denklijk reeds oud gevoelen. Een schier voldingend bewijs, in verband daarmee, levert volgens hen de kruisgang van den dom te Bremen waar de H. Ansgarius bisschop was. In twee nog ongeschondene arkaden van dien kruisgang namelijk zag Heineken twee voorstellingen bas-relief, welke de armenbijbels trek voor trek teruggeven. De allereerste arkade, aan de groote deur der kerk belend, vertoont de allereerste voorstelling der oudste armenbijbels: de boodschap des engels aan Maria benevens Eva met de slang en Gideon met zijn vlies; ook opschrift en verzen zijn dezelfde. Van den tweeden boog en verdere is het beeldwerk vernield, doch in den achtsten staat de doop onzes Heeren alweder met de typen der armenbijbels: Pharaos dood in de roode zee en de twee verspieders die met hunne groote druiventrossen aan een stok op de schouders uit het beloofde land terugkomen. Men is gerechtigd, vermeenen genoemde schrijvers, daaruit te besluiten dat ook de overige voorstellingen met die der armenbijbels hebben overeengestemd.

Ik wil dat laatste aannemen, maar wat volgt er hoogstens uit? Of dat er reeds een armenbijbel bestond toen het beeldhouwwerk van den kruisgang werd vervaardigd, of dat een armenbijbel werd vervaardigd naar dat reeds

bestaande beeldhouwwerk. Toen die reliefs gebeiteld werden rustte de H. Ansgarius reeds eenige eeuwen, zeker twee en misschien vier. De oorspronkelijke Romaansche dom rees in de elfde en ontving in de dertiende zijn gothischen welfbouw. De kruisgang werd gewis niet vroeger aangelegd dan de kerk zelve waaraan hij vast is en zijne zesribbige gewelven niet voor den welfbouw dier kerk, al hebben die gewelven Romaansche scheidingszuiltjes, welke men immers in den eersten tijd der Gothische bouworde dikwijls ontmoet. Stel dus genoemde reliefs der arkaden gelijktijdig met den oorspronkelijken bouw: dan ontstonden ze twee; stel ze — wat ten minste even waarschijnlijk zoo niet waarschijnlijker geacht moet worden — gelijktijdig met de Gothische overwelfing van den kruisgang: dan ontstonden ze vier eeuwen nadat St. Ansgarius ter eeuwige rust was ingegaan. Hij kan derhalve ongetwijfeld een armenbijbel hebben geschreven, maar uit den Bremer kruisgang blijkt het niet. Deze bewijst hoogstens dat de tweede helft der elfde eeuw een armenbijbel kende.

Volgens Fiorillo, die eene *Geschichte der zeichnenden Künste in Deutschland*¹ heeft geschreven, bezat het klooster van Tegernsee in 1130 een exemplaar. De tafereelen waren met de pen geteekend, maar de naam des auteurs onbekend. Hij vermoedt dat het vervaardigd werd door een monnik van dat klooster, Wernher, „Scholasticus” ter onderscheiding bijgenaamd. Wonder hoe stiefmoederlijk de geschiedenis dien Wernher behandelde! Zij meldt ons noch waar noch jaar en dag wanneer de man het levenslicht heeft aanschouwd, noch deelt ons iets mede omtrent zijnen levensloop. Zelfs aangaande de eeuw waarin hij leefde schijnt men het thans niet eens te zijn. Terwijl namelijk Berjeau en anderen hem in de tweede helft der twaalfde eeuw doen optreden, geven Laib en Schwarz die later schreven — indien het geen drukfout is — te lezen dat hij van 1061 tot 91 heeft gebloed. Toch moet de veronachtzaamde monnik zekere vermaardheid hebben verworven. Uit enkele brieven van en aan hem zelve ziet men dat hij, opgeleid en onderwezen in het klooster Tegernsee, als afschrijver, als teekenaar en als dichter heeft gewerkt. Hij

¹ Hanover, 1855.

dichtte, o. a., en schreef eene handleiding tot de dichtkunst; hij dichtte en verluchtte met geteekende figuren een lofdicht op het leven der H. Maagd; een „Ludus paschalis” wordt hem almede toegeschreven. Genoeg: hij leefde in het klooster van Tegernsee vóór of in den tijd toen aldaar een armenbijbel bestond; hij was calligraaf en teekenaar; zijne rijmversen in een brief aan abt Koenraad zijn geheel naar den trant van die der oudste armenbijbels; zijne teekeningen in genoemd lofdicht gelijken treffend op de teekeningen dier oudste armenbijbels. Mag het op grond van al die gegevens niet zeer aan-nemelijk worden geacht dat hij de Tegernseesche Biblia pauperum ontwierp en schreef en teekende? Zooveel is zeker: prijkten de armenbijbels reeds oorspronkelijk met rijmverzen, dan zijn ze hoogstens uit de elfde eeuw her-komstig, want rijmverzen zoekt men vergeefs in vroegere eeuwen.

De twaalfde zien wij ons, mijns bedunkens, ook aangewezen, wanneer wij ons zielekundig rekenschap zoeken te geven van het ontstaan dier prenten-boeken. Toen was het dat op het gebied van wetenschap en kunst de mach-tige werking begon, waarvan zich in de dertiende eeuw de rijpe vruchten zoo heerlijk vertoonden: die machtige drang tot verzamelen, tot ordenen, tot samenvatten, tot stelselbouwen in één woord. Toen groeide in de *Libri sententiarum* van Petrus Lombardus reeds de *Summa* van St. Thomas van Aquino, toen stichtte Frankrijk bouwkunstige Summa's, Gothische kathedralen, alreeds kant en klaar. Is het wonder dat ook de armenbijbel toen ontstond? Zijne bestanddeelen waren afzonderlijk sinds lang aanwezig. Eene groote menigte van tafereelen uit de evangelische geschiedenis vond men geteekend; in drie handschriften, welke te Trier, te Gotha en te Bremen bewaard worden en van 990 tot 1040 dagteekenen, zien wij er zelfs 75. Ook de typen welke de armenbijbel aan het O. T. ontleende waren gedeeltelijk ten minste reeds in teekening gebracht en de overige verbeeldde zich gemakkelijk wie in de H. Schrift, in de kerkvaders en kerkelijke schrijvers, in het kerkelijk officie behoorlijk te huis was. De profetische spreuken waarin die evangelische tafereelen voorspeld of welke door die tafereelen althans op treffende wijze be-waarheid bleken kende men genoeg. Er restte derhalve niets dan de meest belangwekkende tafereelen uit te kippen, die te stoffeeren met de sprekendste

typen en teksten, dat alles samen te snoeren tot een geheel, eene Summa. Dat de een of de ander zich in dien tijd tot dat werk moest zetten, lag voor de hand. Noch willekeur noch toeval was het dan ook, mijns bedunkens, dat oorspronkelijk het getal van 34 voorstellingen werd gekozen. Men hadde sommige daarvan kunnen weglaten buiten merkbare schade van het geheel; men hadde zeer goed andere er aan kunnen toevoegen. Maar men wilde Jesus Christus teekenen: men teekende Hem in zooveel tafereelen als Hij geheele of begonnen levensjaren op aarde had geteld. Later schijnt men die gedachte uit het oog te hebben verloren; men nam evenwel nog meesttijds het mystische getal van 40 of het ronde getal van 50 tafereelen.

Ziedaar alzoo de diepste beweegreden waaraan de armenbijbels hun ontstaan te danken hadden: de ontwerpers wilden den Heer op aarde aanschouwelijk voorstellen; Hem voorstellen zooals geloof en hoop en liefde Hem moeten zien; Hem voorstellen in het volle licht en daarom met de noodige schaduw; Hem voorstellen als 't ware tusschen Moses en Elias, zooals Hij in het Evangelie optreedt en zooals Hij in Wet en Profeten reeds als 't ware had doorgeschemerd; Hem voorstellen eindelijk op zulk eene wijze dat de bijzondere tafereelen zich vereenigden tot een bevredigend geheel.

Vraagt gij wat zij verder met hun werk beoogden? Wat ieder kunstenaar beoogt: zij wilden zich zelve en anderen kunstgenot verschaffen. Daarenboven wat zij als christenen, als monniken zelfs meesttijds, daarenboven moesten beoogen: stichten en waar zij konden onderrichten onderrichten ook.

Een veelbesproken vraagpunt is hier of de auteurs der Biblia pauperum inzonderheid voor een bepaalden kring gewerkt hebben, of de producten hunner pen met recht den naam van *Armenbijbels* dragen.

Vele schrijvers hebben dit ontkend en daarom andere, meer algemeen luidende titels voorgeslagen, b.v. „Typen en antitypen van het O. en N. T.” of „Biblia typicoharmonica” of „Historiae Jesu Christi in figuris.” Anderen zijn van oordeel dat onze prentenboeken te recht als „Armenbijbels” werden betiteld als zijnde inderdaad hoofdzakelijk voor „armen” bestemd. Onder de nieuweren is het vooral Berjean die dat gevoelen opzettelijk en dapper verdedigt.

Een geheel nieuwe en eigenaardige meening werd door Laib en Schwarz geopperd: volgens hen hebben de auteurs dezer prentenboeken niet gewerkt voor de armen, maar voor de schilders en moet de Biblia pauperum derhalve beschouwd worden als een „Malerbuch.“ „Die kirchliche Kunst des Mittelalters, aldus schrijven zij, hielt sich an den Glauben und die Tradition der Kirche. Die Gegenstände unserer Armenbibeln sind nicht von Künstlern, sondern von den hl. Vätern aus der hl. Offenbarung zusammengestellt. Aber es fehlt ein Mittelglied, welches den bildenden Künstler im einzelnen Fall mit der Offenbarung und den Vätern verknüpft, ihn vor sächlichen Irrthümern oder Neuerungen schützt, wenn er eine Kirche mit Malerei oder Skulpturen zu zieren hat. Ein solches Mittelglied is die Zeichnung der Armenbibel mit ihrem kurzen, erläuternden Text. Damit is ihr Zweck am kürzesten und in einer Weise umschrieben, welke den offenkundigen Thatsachen — noch weit mehr, als wir schon kennen, wird die Zukunft ans Tagelicht ziehen — nicht widerspricht. Sie ist hienach eine Art von Original, die Darstellungen in den Kirchen sind mehr oder weniger Copie. Sie bezweckte aber nicht gedankenlose sklavische, sondern einheitliche Kunst auf dem Boden des einen geoffenbarten Glaubens aus der Geschichte der Erlösung von Adam an.“

Er bestaat, geloof ik, grond genoeg om den naam van „Armenbijbel“ te handhaven.

't Is waar dat geen der handschriften en geene der oude uitgaven dien titel op het voorhoofd draagt; de Fransche uitgave, de eenige die met een titel prijkt, gelijk wij zagen, heeft zelfs dezen anderen titel: „Les figures du vieil Testament et du Nouvel“. Maar even onbetwistbaar is het dat onze, hetzij geschreven hetzij gedrukte prentenboeken sinds eeuwen „armenbijbels“ werden genoemd. Meerman schreef reeds meer dan eene eeuw geleden: „Hic liber qui olim appellabatur Biblia pauperum.“ Heineken vond dien titel buiten op een Wolfenbuttelsch exemplaar door eene oude hand geschreven, allerswaarschijnlijkst vóór de Hervorming, want door de Hervorming waren die oude prentenboeken geheel in minachting en vergetelheid geraakt. Zij werden derhalve aldus genoemd toen zij nog in algemeen gebruik waren en telkens op nieuw werden uitgegeven. En is het ook niet duidelijk dat boeken zoo ver-

spreid, zooveel gebruikt in de dagelijksche wandeling een bekenden, vasten, korten naam moesten hebben? Zou men zich telkens als men er van wilde spreken, als men b. v. een exemplaar uit de bibliotheek ter lezing begeerde, de moeite hebben getroost den inhoud uitvoerig te beschrijven? Allerwaarschijnlijkst, geloof ik, was die bekende naam der dagelijksche samenleving: armenbijbels.

Het baat niet hiertegen aan te voeren dat in die tijden ook wel andere boeken als *Biblia pauperum* werden bestempeld; dat in 1490 een werk van den H. Bonaventura werd uitgegeven met den titel: „*Biblia pauperum a Domino Bonaventura edita omnibus praedicatoribus perutilis*” en in 1479 een ander van den Benediktijner monnik Maurus getiteld: „*Biblia pauperum ex diversis collecta et in hunc novum modum redacta ad laudem Dei et legencium utilitatem.*” Juist daaruit blijkt, mijns inziens, dat destijds een „armenbijbel” kortaf en als bij uitnemendheid aldus genoemd bij iedereen bekend was, en andere werken er naar gedoopt werden wanneer zij eenige gelijkenis er mede hadden. Het geschrift van St. Bonaventura vertoonde deze overeenkomst met den inhoud der armenbijbels, dat het ook voorbeelden en teksten uit de H. Schrift bevatte die bij de behandeling van allerlei stoffen op den kansel konden gebezigd worden. Wat Maurus had bijeengebracht zou ik zeggen zoo ik het wist; zijn werk mag den titel van armenbijbel hebben ontvangen wijl Jan en alle man er in vinden kon wat hij van den bijbel noodig had te kennen. Ons prentenboek echter zal dan eenvoudig „de armenbijbel”, van de andere geschriften het eene „de armenbijbel van Bonaventura”, het andere „de armenbijbel van Maurus” hebben geheeten.

Maar, zeggen Laib en Schwarz, voor een werk als het onze is de naam armenbijbel door niets gerechtvaardigd, want zulk een kostbaar handschrift met prenten te koopen zouden de armen waarlijk wel laten. Men kan, geloof ik, op deze tegenwerping voldoende antwoorden. Vooreerst „armen” betrekkelijk waren ook minder gegoeden: buiten staat om een exemplaar van den bijbel aan te schaffen dat op eene zeer aanzienlijke som te staan kwam — de geestelijkheid van St Marie te Utrecht betaalde er in 1458 nog 500 goudgulden voor¹, wat thans misschien 10,000 gulden zou uitmaken — konden

¹ Zie Moll: *Kerkgeschiedenis* II. Tweede Stuk, bl. 320.

dezulken middelen genoeg bezitten om een uittreksel als het ware van den bijbel, gelijk de armenbijbel biedt, te bekostigen. Voor zulke minder gegoeeden schreef Adamus in het jaar 1494 zijn „Summula pauperum”, schreef een ander zijn „Dictionarius pauperum” met uitdrukkelijke aanmerking dat dit boek aldus genoemd mag worden wijl het „Extracta a Magno Dictionario” bevat.

Ten tweede „armen” waren ook ongeletterden: den bijbel zelve of niet kunnende of niet mogende lezen zouden zij zich door ons prentenboek den hoofdinhoud des bijbels aanschouwelijk en bevattelijk zien voorgesteld.

Eindelijk, zelfs den eigenlijk gezegden armen kon het van dienst zijn; al waren zij niet bij machte om het zich aan te schaffen, het kon hun te zien en te bestudeeren worden gegeven door hunne leeraars, die het of in eigendom bezaten of in de boekerij van kerk of klooster vonden.

Aan alle die soorten van „armen” dacht men waarschijnlijk wanneer men „armenbijbel” zeide; voor alle die soorten van armen werkten de ontwerpers en vervaardigers. In onze tijden zouden wij misschien „allemanbijbel” hebben gezegd.

Waarom de naam er niet boven geplaatst? Ik antwoord, dat men even goed kan vragen waarom het werk in 't geheel geen titel voert. Ons komt dat vreemd voor, destijds vond men het wellicht vrij natuurlijk. Scheen hier een titel minder gepast, omdat het werk niet als een eijelijk gezegd boek, maar als een prentenbundel werd beschouwd?

Dat onze prentenbundel niet bepaaldelijk bestemd was om een „Malerbuch” te zijn volgt nu van zelf uit het betoogde. De schilders schijnen het ook niet te hebben geweten of hebben blijkbaar die bestemming slecht geëerbiedigd en zijn vreeselijk buiten hun boekje gegaan. Zij hebben zich, waar het maar te pas kwam, veroorloofd zoowel uit het Oude als uit het Nieuwe Verbond eene menigte van tafereelen voor te stellen, welke door de armenbijbels geenszins waren geijkt. Iets anders is het of de auteurs onzer armenbijbels er aan gedacht hebben dat hun werk ook den schilders van dienst zou kunnen zijn en dit zelfs eenigszins mede hebben bedoeld. Zulk eene onderstelling heeft, naar 't mij voorkomt, niets onaannemelijks.

Even geschiedkundig zeker als natuurlijk is dat niet alleen schilders maar ook beeldhouwers en miniatuurwerkers de armenbijbels vlijtig hebben gebruikt. Zij vonden daarin eene goudmijn van eenigermate kerkelijk geijkte voorstellingen die zij waarlijk wel gelijk hadden waar ze hun te stade kwam te ontginnen. Men zie dit door Laib en Schwarz uitvoerig — jammer, niet altijd even oordeelkundig — aangetoond. Bijzonder de kruisgangen aan dom- en kloosterkerken boden daarvoor een allergunstigst veld. Zoo vindt men in die van het klooster Emmaus te Praag en van den dom te Brixen een groot aantal der evangelische tafereelen met hunne typen geschilderd naar de Biblia pauperum. De reliefs van den kruisgang des Bremer doms, waarover boven, werden ook vermoedelijk gebeeldhouwd naar toen reeds bestaande Biblia pauperum. Glasramen almede werden gaarne er van afgezien. In die der kloosterkerk te Hirschan, o. a., prijkten al de 40 voorstellingen der houtsnee-uitgave, wat Lessing er toe verleid heeft om deze glasschilderingen als de bron der armenbijbels te willen beschouwd hebben en den naam zelve van „armenbijbels” verwisseld met dien van „Hirschau'sche Glasgemälde.” Dat gene reeds eeuwen hadden bestaan toen deze werden vervaardigd, was hem nog niet bekend. Ook kunstwerken in ivoor, metaal, émail, alsmede deksel- en randversieringen van kerkelijke of toch godsdienstige boeken vertoonen dikwijls voorstellingen uit onzen prentenbundel. Intusschen mogen wij niet vergeten, wat Laib en Schwarz te veel uit het oog verliezen, èn dat die evangelische en typische voorstellingen niet het uitsluitend eigendom der Biblia pauperum maar Christelijk gemeen goed waren, én, gelijk reeds werd aangemerkt, dat men daarnevens meestal ook zulke ontmoet welke in de armenbijbels niet waren opgenomen.

Of onze prentenboeken vóór de Hervorming en inzonderheid ook vóór de Renaissance tot stichting en onderrichting — hunne eigenlijke bestemming — veel gebruikt werden behoeft nauwelijks meer gezegd. Niet vergeefs verschenen er telkens eerst nieuwe geschrevene, en later gedrukte uitgaven van; niet vergeefs was het eerste houtsneedrukwerk van onzen Laurens Coster — Biblia pauperum. Dat een ontzettend groot getal van handschriften is te loor gegaan, lijdt wel geen twijfel. Zeer vele waren door veelvuldig gebruik ver-

sleten, zeer vele werden later vernietigd. Wat gaf men eenige eeuwen lang veelal om oude handschriften! Wat gaf men inzonderheid om zulke oude prentenboeken voor wier inhoud men geen zin meer had, op wier ouderwetsche, geheel verouderde teekeningen men minachtend uit de hoogte nederzag! Misschien waren er voorheen in Duitschland en ook hier te lande weinig kloosters, die niet de Biblia pauperum bezaten, waar niet de leckebroeders hunne Bijbelsche historie daaruit voornamelijk putten.

Is het een zeer verblijdend verschijnsel dat in onze dagen de lust voor middeleeuwsche kunst en literatuur steeds machtiger herleeft, ook de armenbijbels bijzonder beginnen gelukkig meer en meer de aandacht te trekken. Zij worden zorgvuldig opgespoord, te voorschijn gebracht, door de pers verbreid. Men begint zelfs, gelijk vroeger, zich aan 't werk te zetten tot het vervaardigen van nieuwe. Terwijl ik deze regels schrijf, ontvang ik een nieuw prentenboek getiteld: *Christliches Kunst-Album. 23 Original-Compositionen von Professor Klein, für das neueste Regensburger Missale in Holz geschnitten von H. Knöfler in Wien.* Bijkans alle de 23 voorstellingen of „Icones Veteris et Novi Testamenti”, gelijk de uitgever ze ook wel noemt, van dit prachtig werk zijn ontleend aan de Biblia pauperum, aangelegd en uitgevoerd geheel in den trant der Biblia pauperum. De platen vormen een langwerpige vierkant. De helft van het middelvlak wordt ingenomen door het evangelisch hoofdtafereel. Aan weerszijden daarvan staat eerst boven een profeet met zijne spreukstrook, waaronder een typisch tafereel uit het O. V. en weder daaronder een ander profeet met zijne spreukstrook. Het geheel niet alleen maar ook de onderdeelen zijn omzoomd door eene lijst met arabesken, die men ook in de afzonderlijke deelen, slechts de typische tafereelen uitgenomen, ziet gezaaid. Achter elke plaats is een afzonderlijk blad gevoegd waar men leest de voluit gegeven vier teksten der profeten, de schriftuurplaatsen waaraan de twee typen zijn ontleend en eene nieuwe, zorgvuldig uit gezaghebbende bronnen geputte opgave van het verband der typen met het evangelische tafereel. Opzettelijk zijn gekozen niet staal- of koper- maar houtgravures en ook deze niet in hare latere fijnste vormen, maar eenigermate zich aansluitend aan de oudere verwante penteekeningen, waardoor het na-

tuurlijke, eenvoudig linaire karakter der houtsneden beter wordt bewaard. De stijl is geheel eigendommelijk: een mengsel van laat-Gothische en van Romaansche en van antieke kunst. Men ziet, indien ik het zoo mag uitdrukken, Jan van Eyck of Hans Memling, doch levende in de eerste helft der dertiende eeuw en beschenen door den Griekschen hemel van eenige eeuwen vóór Christus. Waarschijnlijk wordt door den genialen teekenaar nog wel eens een volledige armenbijbel geleverd. Dat zijne uiterst sierlijke, fijne, geheel geacheveerde teekeningen iets missen van het origineele en naïve waardoor die van het boven op de eerste plaats beschrevene zich onderscheiden, behoeft, geloof ik, niet te worden ontkend¹.

Men mag het gelukkig noemen dat de armenbijbels aldus verrijzen en herleven: zij kunnen ook in onze tijden zooveel dienst doen. Waarom zouden zij tegenwoordig niet weder zeer goed overeenkomstig hunne voorname bestemming kunnen gebracht worden, wanneer zij, hier en daar cenigszins naar den eisch van onzen tijd gewijzigd, als prentenboeken ter stichting en onderrichting in handen gebracht worden van het volk? In allen gevalle kunnen bezitters er heilzame stof uit putten ter overweging voor zich zelve, voor de leerkamer, voor den kansel. En hoeveel kunnen zij niet aan de hand geven tot opluistering onzer kerken, harer wanden, altaren, biechtstoelen en andere meubels! Men bepaalt zich doorgaans te veel bij voorstellingen uit het Nieuwe Verbond. Zij zouden beter uitkomen en dieper indruk maken, omlijst door voorstellingen uit het Oude. Zoo toch bestaat eenmaal de mensch; hij wil getroffen worden door gelijkenissen; hij wil hetzelfde twee, driemaal zien of hooren, hetzelfde en toch weder anders. Waarom? 't Is hem te min, slechts lijdelijk te zien of te hooren, hij moet er ook iets bij te doen hebben, het gelijkende en het niet gelijkende zelf te ontwarren. De redenaars, vooral de dichters weten het en richten zich er naar. Ook de beeldende kunst dient rekening te houden met dezen trek der menschelijke natuur en dus voor oog en brein gelijkelijk te werken met gelijkenissen. Bijtafereelen moeten de breede schaduw als 't ware leveren aan het hoofdafereel. Gij wenscht eene

¹ Zie achter Plaat IV eene reproductie van de aanbidding der Wijzen.

gegeven ruimte b. v. met drie voorstellingen naast of ten minste dicht bij elkander hetzij in schildering hetzij in relief te stoffeeren. Gij neemt ze alle drie uit het N. T.: zij zullen een tamelijk bevredigend effect maken, indien b. v. het laatste avondmaal uw hoofdtafereel is en de bruiloft te Cana met de vermenigvuldiging der brooden uwe zijtafereelen, want de twee laatste bieden eene eenigszins gepaste schaduw aan het eerste, waarvan zij als 't ware flauwe omtrekken geven. Meestal echter zullen tafereelen uit het N. V. te zeer gelijkelijk de aandacht trekken en dus elkander afbreuk doen. Plaats Christus tusschen Moses en Elias: dan toont Hij zich in volle heerlijkheid. Stel aan weerszijden eener evangelische gebeurtenis eene voorbeduiding uit Wet en Profeten: het schouwspel zal volkomen bevredigend zijn; het hoofdtafereel zich afspiegelend maar ook slechts afspiegelend in de bijtafereelen zal met deze een geheel vormen dat voldoet. Neem b. v. nevens den Heer aan 't kruis den aartsvader Abraham die zijn Isaac gaat slachtofferen en de koperen slang door Israël's kinderen aangestaard, gelijk gij dat vindt in de armenbijbels. Ik zou u zelfs durven raden met dezelfde armenbijbels bij het laatste avondmaal liever Melchisedec die Abraham offerbrood en offerwijn biedt en de kinderen van Israël het manna rapende te kiezen. Gelijkenissen mogen weder niet te zeer gelijkend zijn, maar moeten werk overlaten aan de opmerkzaamheid des beschouwers: daarom is het beter dat zij andere personen op het tooneel brengen. Zeker kunt gij uwe typen uit het Oude Verbond ook aan den schat uwer eigen belezenheid ontleenen; maar bescheidenheid zal veiliger leidsvrouw strekken: de armenbijbel biedt u geheel beproefde, van zekeren kerke-lijken ijk voorziene typen.

En niet slechts waar het te doen is om meerdere voorstellingen behoorlijk te groepeeren, maar ook tot het ontwerpen van elke voorstelling in het bijzonder zal men steeds bij de Biblia pauperum met vrucht te rade gaan. De eeuwen heugende traditioneele opvatting is de voorzichtigste en allicht de beste. Hare hoofdtrekken althans eerbiedige de christelijke kunstenaar; om zijne individualiteit, zijn talent, zijn genie te toonen laat hem de uitvoering altijd ruimte genoeg.

OTTO ANT. SPITZEN.